

Bijdragen tot de Geschiedenis
van de
Kerspelkerk van St. Jacob
te
Utrecht

door
Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk

Uitgegeven met de ondersteuning van het provinciaal Utrechts genootschap van kunsten en wetenschappen.

Gedigitaliseerd door Sjoerd

Leiden – E.J. Brill
1888.

Voorrede

Toen ik voor enige jaren de Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht bewerkte, maakte ik gebruik van alle bronnen, welke destijds onder mijn bereik waren. Tot de onuitgegeven behoorden ook, die welke zich in het archief van de kerk zelve bevonden. Dit archief werd geacht alleen uit een aantal perkamenten brieven te bestaan, die in een muurkant der voormalige sacristie bewaarde werden. Op volledigheid kon die verzameling gene aanspraak maken, daar vele documenten en hieronder ook de kerkmeesterekeningen ontbreken, welke geacht werden verloren te zijn gegaan. Hoezeer ik het gemis van die gewichtige bescheiden ook gevoelde, begreep ik dat het mij niet van de behandeling van het onderwerp moest weerhouden, daar ik mij in staat zag met behulp van de aanwezige bouwstoffen toch een uitgewerkte beschrijving van de geschiedenis der St. Jacobskerk te geven. Nadat mijn verhandeling in het licht was verschenen, werd de kerk in 1882 inwendig vernieuwd. Bij die gelegenheid werd in de vroegere gerwkamer of sacristie een houten beschot weggebroken, dat van moderne dagtekening was en strekken moest om een daarachter geplaatste zoldertrap te verbergen. In dat beschot ontdekte men een stapel oude papieren en registeren, die in een erbarmelijke toestand verkeerden. Door inwatering van het dak geheel doorweekt, waren die bescheiden bijna vergaan en merendeels onleesbaar geworden. Naar het Rijksarchiefgebouw tijdelijk verplaatst, werden zij daar onder toezicht van de heer Archivaris gedroogd en in een zoo bruikbaar mogelijke toestand gebracht, waarna het verbleekte schrift door kunstmiddelen weder zichtbaar werd gemaakt. Over het algemeen leverden die maatregelen een betere uitkomst op, dan men aanvankelijk had verwacht. Meerdere documenten, die anders waardeloos zouden geacht zijn, konden nu thuis gebracht of ontcijferd worden. De collectie bleek hoofdzakelijk uit rekeningen, manualen en acquiten van kerkmeesters en den armenpot van St. Jacob te bestaan. Onder der kerkmeesterekeningen waren ook die, welke aan de invoering der Hervorming voorafgingen, aanwezig. Een min of meer doorlopende reeks kon daarvan niet gevormd worden, daar slechts enkele jaren waren bewaard gebleven. Vele waren slechts gedeeltelijk leesbaar of misten de eerste bladen, waarop de ontvangsten geschreven waren¹. Met dat al hing de inhoud met het vroeger behandelde onderwerp zoo nauw samen, dat ik daarvan kennis meende te moeten nemen, waartoe ik door de heren kerkvoogden in staat werd gesteld, die mij de rekeningen welwillend ten gebruikte afstonden. Daar het onderzoek niet tot onbelangrijke uitkomsten leidden, zag ik de wenselijkheid in die bekend te maken en mijnde mededelingen aan de Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob toe te voegen. Dit geschiedt thans in een verhandeling, welke als een voortzetting van dat geschrift moet worden beschouwd en tot wier samenstelling ook gebruik is gemaakt van enige bescheiden, waarop Mr. F. ridder van Rappard mijne aandacht had gevestigd, toen hij ze bij het inventariseren van het kerkelijk archief had aangetroffen. Omtrent het plan van de bewerking behoef ik slechts in het licht te stellen, dat ik geen ander doel had dan mijn vroegere verhandeling aan te vullen. Daarom is ook hier dezelfde indeling gevolgd. Waar de aanvulling niet zonder voorafgaande toelichting mogelijk was, heb ik somtijds het onderwerp opnieuw moeten behandelen. De rekeningen zelve zijn niet aan de verhandeling toegevoegd, daar zulke uitvoerige bijlagen aan het geschrift te groten omvang zouden hebben gegeven. Ik achtte het alleen noodzakelijk den tekst van die posten mede te delen, welke de "timmering" der kerk tot in het jaar 1462 betroffen, opdat men de juistheid zou kunnen beoordelen van hetgeen daaruit aangaande de bouwgeschiedenis der kerk in het eerste hoofdstuk wordt afgeleid. Naar ik hoop zal zich de

¹ De oudste rekeningen, welke dagtekenen van het tijdperk, dat met het sterfjaar van Duyfhuys (1581) sluit, zijn van de jaren 1384 (waaraan de ontvangsten ontbreken), 1391, 1395, 1401* (zonder de uitgaven), 1404(?)*, zonder jaar (tussen 1404 en 1415), zonder jaar* (1415, zonder ontvangsten), 1416*, 1417*, 1419, 1421(?), 1423*, zonder jaar* (1426, waaraan de twee eerste bladen der ontvangsten ontbreken), zonder jaar (1427, zonder de ontvangsten), 1428*, 1430 (minuut), 1430*, 1431, 1432, 1433*, 1450, 1454, 1461, 1462, 1467, 1470*, 1487 (minuut), 1488 (minuut), 1489 (minuut), 1492, 1494, 1495*, 1496*, 1497*, 1501, 1502, 1504, 1515, 1516, 1519, 1520, 1521, 1524*, 1528* (minuut), 1531, 1534, 1540, 1560/1*, 1566/7*, 1570/1*, 1572/3*, 1574/5*, 1576/7*, 1580/1*. De met een * gemerkte zijn slechts gedeelte leesbaar. Tot 1540 loopt het dienstjaar van Kerstmis tot Kerstmis; sedert 1560 van Martini tot Martini.

gelegenheid voordoen het overigen gedeelte en de latere rekeningen elders uit te geven. Waar ik mijne bronnen niet heb aangehaald, is steeds van de rekeningen gebruik gemaakt.

Th. H. F. VAN RIEMSDIJK

INHOUD

Hoofdstuk I – Het Kerkgebouw.....	5
Hoofdstuk II – De Inrichting en Uitrusting van het kerkgebouw.....	11
1- Het Hoogkoor.....	11
2- De Middelkerk.....	17
3- De Achterkerk.....	19
4- De zijpanden van het schip en het kruiswerk.....	22
5- Het O.L. Vrouwekoor.....	28
6- Het H. Kruiskoor.....	28
7- De Kapellen.....	30
8- De Toren.....	31
9- De toestand na de zegepraal der hervorming.....	33
Hoofdstuk III – Het Kerspel en zijn inrichting.....	33
1- De cureiten.....	33
2- De kerkmeesters.....	36
3- De Kerkdienaars.....	38
4- De potmeesters.....	39
5- De Memorien.....	40
Bijlage A.....	46
Bijlage I.....	61
Bijlage II.....	62

Hoofdstuk I – Het Kerkgebouw

Voor zover onze hulpmiddelen het toelieten, hebben wij in de Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob aangetoond, dat dit gebouw voor het eerst in 1173 voorkomt en dat van die constructie, welke in Romaanse stijl moet zijn geweest, geen herkenbare overblijfselen bewaard zijn gebleven. Dit oude gebouw moet later door een ander vervangen zijn, dat ook thans bijna geheel verdwenen is en slechts voor een klein gedeelte in het tegenwoordige gebouw terug te vinden is. Uit de bouwkundige gegevens, welke het laatste aanbiedt, kan men afleiden, dat de kerk, waarvan de tegenwoordige een vergroting is, de tegenwoordige toren had en een laag, eenbeukig schip, dat reeds vroegtijdig met twee nog lagere en smalle zijbeuken vergroot moet zijn geworden. Hoever die kerk zich uitstrekte, of zij een kruiswerk had en of de zijbeuken om de toren heen doorliepen en, gelijk thans, een achterwerk vormden, was ons onbekend. Wij konden alleen nagaan, dat die oude kerk later op tweeërlei wijze vergroot moet zijn geworden:

1 - Door de bouw van een geheel nieuw koor en kruiswerk

2 - Door de verbouwing van het schip, met behoud van de toren en de drie eerste paren vrijstaande pijlers, en de bouw van de tegenwoordig achterkerk.

Wanneer die verschillende verbouwingen tot stand zijn gekomen, konden wij niet ophelderen. Nu wij echter in het bezit zijn van de kerkmeesterrekeningen, valt er, hoewel deze ver van talrijk en volledig zijn, enig meer licht over de zaak².

In het jaar 1391 is er voor het eerst een melding van het "Nieuwe Werk". Dit bewijst, dat er toen reeds een gedeelte van de kerk verbouwd was. Waar dit te zoeken is, wordt duidelijk in 1396, daar toen een graf werd overgedragen "in 't Nywe Werc aen die zuytzide van der kerken inder capellen, daer theylyghe cruys staet"³. Neemt men nu in aanmerking, dat die kapel moeilijk iets anders kan zijn dan de H. Kruiskapel, waarvan het H. Kruis of Zuidkoor een vergroting is, en dat dit koor zich aansluit bij het hoogkoor en kruiswerk, zo wordt het meer dan waarschijnlijk, dat toen reeds het koor en kruiswerk verbouwd waren geworden. Indien dat laatste juist is, dan moet het verbouwde gedeelte de ganse breedte der kerk beslagen hebben.

Dat dit werkelijk het geval was, blijkt uit de omstandigheid dat er in 1399 een graf in het Nieuwe Werk was, dat ten noorden door de kerkmuur begrensd werd⁴. Het Nieuwe Werk strekte zich derhalve toen van het zuiden tot het noorden uit⁵.

---

2 De uitgaven, welke op de verbouwingen direct of indirect betrekking hebben zijn onder bijlage A hierachter bijgevoegd.

3 Dit blijkt uit een aantekening van Van der Mond, waar hij de korte inhoud van een transportbrief mededeelt, die hij in het stedelijk archief ontdekt had. Zie Gesch. van De Kerspelkerk van St. Jacob, blz. 5, noot 2. Het stuk zelf is nog niet teruggevonden. Er bestaat echter geen voldoende reden om aan die juistheid zijner opgave te twijfelen.

4 Gesch Bijlage VII

5 Het is niet onmogelijk, dat het nieuwe koor en kruiswerk van nog oudere dagtekening zijn dan het einde der 14e eeuw. Zelfs zou men kunnen aannemen, dat zij in 1334 zijn aangelegd. In het provinciaal archief te Utrecht berust een rekening van Johannes Scopiensis ecclesiae episcopus in officia episcopali lopende 20 augustus 1334 tot 12 mei 1335 en geschreven op een perkamenten rol. Deze prelaat oefende de functies van wijbisschop uit (met vergelijkende de charter van 1365 bij Van Meurs, Gesch. en Rechtont. van Elburg bl. 175). Mr. S. Muller Fz. vestigde er zijn aandacht op, dat onder de ontvangsten tussen Sabb. post Assumpt. b. Virg en b. Pancratii 1334 de volgende post opgenomen is: "item de consecratione trium altarium apud sanctum Jacobum XII - nigr Tur." terwijl onder de uitgaven wordt vermeld: "item qui consecratvit apud sanctum Jacobus II - et x st. Tur.". Daar geen plaats wordt opgegeven, moet hier de St. Jacobskerk te Utrecht bedoeld zijn. Hieruit blijkt derhalve, dat de wijbisschop in 1334 drie altaren in de genoemde kerk liet wijden. Nu zijn er voor 1373 slechts twee bijzonder altaren bekend, namelijk het H. Kruis en het St. Nicolaasaltaar (Gesch blz. 24 en 57). Wij vermoeden daarom dat die twee en het hoogaltaar bedoeld zijn. Neemt men dat nu in aanmerking, dat die drie altaren reeds voor 1334 bestonden, dan is het niet onmogelijk dat ze toen zijn gewijd, omdat ze opnieuw waren geplaatst wegens verbouwing van het gedeelte van de kerk waarin ze vroeger stonden. Is die gissing juist en brengt men haar in verband met het feit, dat het koor en het kruiswerk in het laatste der 14e eeuw als Nieuwe Werk schijnen te worden aangeduid, dan zou men hieruit kunnen

Op welke plaats van de oude kerk het nieuwe koor en kruiswerk zijn opgetrokken, is ook met enige zekerheid te bepalen. In 1415 stopte een leidekker de daken zowel van het oude als van het nieuwe kruiswerk. Hieruit volgt, dat het oude kruiswerk ook na de bouw van het nieuwe bleef voortbestaan. Het laatste werd dus niet op de plaats van het eerste gesteld, maar ligt voor de hand, dat het onmiddellijk daarvoor werd geplaatst. Het nieuwe kruiswerk werd derhalve gebouwd op de plaats waar men het oude koor had afgebroken. Bezieet men onder dat daglicht de plattegrond van de tegenwoordige kerk, dan is daarop zonder veel moeite de afmeting van de oudere kerk aan te wijzen. Zoals bekend is, zijn de toren en de drie paren van de daarop volgende pijlers die van de oude kerk. Daar bedoelde pijlers die zijn van het oude schip, zo bepalen zij de breedte van de middenbeuk van dat oude schip. Terwijl nu het oude kruiswerk de breedte van die middenbeuk zal hebben gehad en oostwaarts begrensd werd door het tegenwoordige kruiswerk, zo volgt daaruit, dat de transeptpijler van de oude kerk ongeveer daar moeten hebben gestaan, waar zich nu de vierde paar pijlers bevindt, en dat het vijfde paar in het midden van het oude kruiswerk moet zijn gebouwd. De tegenwoordige transeptpijlers (blijkbaar uitgehakte muurstukken) zijn dan de hoekpunten, welke de muren van het oude kruiswerk met die van het oude koor hebben uitgemaakt. Ook is het zeer waarschijnlijk, dat het oude kruiswerk zich noord en zuidwaarts tot aan de buitenmuren van de tegenwoordig kerk hebben uitgestrekt. De rekening van 14156, waaruit wij deze bijzonderheden hebben afgeleid, is ook nog om een andere reden merkwaardig. Wij maken daaruit op, dat reeds toen de St. Jacobskapel bestond, die, zoals bekend is, ten noorden van het hoogkoor was gelegen en later tot het O.L. Vrouwe, of noordkoor is verbouwd. Het Nieuwe Werk bestond dus destijds uit het hoogkoor en kruiswerk en de noord en zuidwaarts daarbij uitkomende St. Jacobs en H. Kruiskapellen, waarbij nog een gerwkamer te voegen is, die ook in diezelfde rekening wordt genoemd.

Niet lang na 1415 begon met het werk van de verbouwing van de oude kerk voort te zetten. Blijkens de rekening van dat jaar werd er in 1423 een belangrijke verbouwing ondernomen. Men kocht duizend stenen aan, waaronder ook tufsteen, voorts leien en hout. Op Donderdag voor of na Dertiendag begon met het "wulft te breken van dat oude wtlaet". Er wordt vervolgens geregeld in daghuur gewerkt. In de vierde week na "Beloken Paschen" begin men "dat nie fundament te leggen". De werkzaamheden worden tot in de 29e week na "Beloken Paschen" voortgezet. Ook wordt er steen gehouwen, zoals "wenghen (wangwerk), wellen, dacliistende dubbel bulioen". Bovendien werden er glazen gemaakt. Het werk werd "geregeerd" of bestuurd door Willem van Boelre⁶. Brengt men die bijzonderheden in onderling verband, dan wordt het zeer waarschijnlijk, dat er toen een zijpand het het oude schip en denkelijk ook een zijpand van het oude kruiswerk is afgebroken en in plaats hiervan één van de zijpanden van het tegenwoordige schip gebouwd. Onder "wtlaet" toch menen wij een uitbouwsel van de kerk, dus een zijbeuk of zijpand te moeten verstaan⁷. Uit de rekening blijkt echter niet, of die verbouwing in het noorden of in het zuiden heeft plaats gehad.

Alle twijfel in dat opzicht wordt echter reeds door de rekening van 1426 weggenomen. Hierin is sprake van de plaatsing van het O.L. Vrouwebeeld in "Onser Vrouwen Kapel" en van de inrichting, welke in verband hiermee aan die kapel werd gegeven. Daar hiermee de O.L. Vrouwekapel naast de zuidelijk ingang van de kerk bedoeld moet zijn, zo blijkt hieruit dat die kapel reeds toen bestond en, daar deze niet gesticht kon zijn, dan nadat het zuidpand van het tegenwoordige schip was opgetrokken, is het waarschijnlijk dat dit het gedeelte der kerk was, dat in 1423 tot stand is gekomen.

---

afleiden, dat die gedeeltes van de kerk in 1334 verbouwd zijn.

6 Deze mr. Willem van Boelre was blijkbaar architect. Toen de buurkerk in latere jaren verbouwd werd, werd hem de leiding daarvan ook opgedragen. In 1439 ontboden kerkmeesters van die kerk uit den Bosch "om ons werder te ordineren hoe we te werk souden gaen totter tymmeringe aen die kerke". Hij had echter te weinig tijd of lust om dikwijls over te komen liet zich voor iedere dag met een halve Arnhemse gulden betalen, terwijl hij de uitvoering van het werk aan zijn zoon overdroeg. Van Rappard, *Rek der Buurkerk in Bijdr. en Med. van het Hist. Gen.* 1880 dl. III bl 72. Dit bewijst, dat zijne bekwaamheid zeer op prijs werd gesteld.

7 "Wt-laet, vetus Proiecture, proiectum, appendix aedeficij". Kiliaen, in voce.

Niet lang nadat het zuidelijk gedeelte van de kerk verbouwd was, nam men ook het noordelijke deel onder handen. Dit werk werd in de jaren 1427-1430 uitgevoerd. De rekeningen van kerkmeesters, welke over die jaren, met uitzondering van 1429 bewaard zijn gebleven, tonen aan, dat toen het noordpand van het tegenwoordige schip gebouwd werd. Immers toen werd die uitlaat aan de noordzijde van de kerk afgebroken en een nieuwe uitlaat gebouwd. Dat onder dit oude uitlaat de noordpanden van het oude schip en kruiswerk verstaan moeten worden, kan met voldoende zekerheid uit de navolgende werkzaamheden afleiden, die er toen werden verricht.

1 - Men groef "dat fundament van de pylre aen dat oude cruyswarc aen die noortsyde vander kercken." Daarna werkte een metselaar (Jan Noteboem) "aen den pylre aan die noertsyde van der kercken" (1427). Die pijler kan de noordelijke van het oude kruiswerk zijn, maar waarschijnlijker is het nog, dat daarmee een beer bedoeld werd, die tegen de noordwesthoek van het oude kruiswerk was geplaatst, daar die verwijderd moest worden, opdat de grondslag voor de nieuwe buitenmuur gelegd kon worden.

2 - In de volgende week graaft men zes dagen lang "dat fundament aen die noertsyde vander kercken" (1427). Vermoedelijk was dit de grondslag van de nieuwe buitenmuur van de kerk.

3 - Een leidekker (Gheryt van Hollant) ontdekt "dat oude wvlaet" (1427, 1428). Hij haalde dus van de dak de leien af.

4 - Een timmerman (Henryc Gherytsoon in 1427 en Eliaes van den Zande in 1428) brak het uitlaat. Dat is, hij verwijderde de kap.

5 - Men breekt de muren van het uitlaat (1428).

6 - Men maakt een beschot "bider dueren onder dat wvlaet aen der noertsyde van der kercken" (1427). Denkelijk diende dat beschot om de aarde bij het uitgraven van het fundament tegen te houden.

7 - Men breekt 16 lagen steen van het oude uitlaat onder de aarde (1428). Het fundament van het uitlaat werd dus afgebroken.

8 - Men koopt duizenden stenen aan (1427, 1428), ook 8 stukken "goelsssteens⁸" (1428), leinagels (1427), 85 stukken kanthout (1428), dekplanken (1428), ook allerlei ijzerwerk (1428). Denkelijk diende dat materiaal om met het van het oude uitlaat afkomstige voor de nieuwe bouw aangewend te worden.

9 - Er wordt door een aantal werklieden geregeld in daghuur gearbeid (1427, 1428, 1430).

10 - Men klopt steen tot cement (polver) om daarmee de goten te metselen (1428).

11 - Al het hout wordt gezaagd, dat voor het nieuwe uitlaat nodig is (1428). Hieruit werd zeker de kap samengesteld.

12 - Met behulp van teen worden er planken in de glasvensters gebonden (1428). Die beschutting diende zeer om de venster van het nieuwe uitlaat te sluiten, voordat daarin glasramen waren gezet.

13 - Een metselaar (Jan Noteboem) dekt de 5 pijlers "van der kercken nije warc aen die noertzide" (1430). Die vijf pijlers moeten de beren geweest zijn, welke de buitenmuur van het nieuwe uitlaat steunen.

14 - Men zet de "form" of het traceerwerk van het venster boven de noorddeur (1430).

15 - Een leidekker (Gheryt van Hollant) dekt 18 roeden "op dat wvlaet aen der noertsyden van der kerck" (1430). In 1430 was dus het noordpand van het schip reeds onder dak, zodat het met leien bedekt kon worden.

---

8 "Goels steen" is blijkbaar hetzelfde als "Godel steen" of "Godersceyer steen" die in de rekeningen van 1430-1440 van de Buurkerk voorkomen. Van Rappard, De Reken. van de kerkmeesters der Buurkerk in Bijdr. en Med. van het Hist. Genootsch. dl III bl. 72, 77

Ook de rekeningen die onmiddellijk op het jaar 1430 volgen zijn bewaard gebleven. Namelijk die van 1431, 1432 en 1433. Men kan daaruit opmaken, dat er toen niet meer gebouwd werd, zodat het werk toen was afgelopen. Slechts enige op zich zelf staande werkzaamheden worden vermeld. Zo blijkt het dat er toen reeds glasramen waren geplaatst. Immers in 1431 schaft met zich 57 windijzers⁹ aan voor de glazen, die aan de noordzijde van de kerk stonden. Denkelijk hadden die glazen reeds in de oude uitlaat gestaan. Een liet men echter in 1432 nieuw maken, namelijk dat waarin St. Christoffel, St. Cornelis en St. Anthonis samen stonden afgebeeld.

In datzelfde jaar werden er enige werkzaamheden verricht die in het bijzonder onze aandacht verdienen. Door een metselaar werden toen acht boven in de kerk opgeslipt en naar behoren gemaakt en werd door hem tevens de "oude afterkerke" boven en beneden gewit.

Welke bogen bedoeld zijn, is moeilijk te bepalen. Zoals bekend is, zijn de 3 eerste paren pijlers, welk op de toren volgen, die van het oude schip en staat het vierde paar ongeveer daar waar de vroegere transseptpijlers moeten hebben gestaan. Genoemde pijlers, voor zover zij op een zelfde rij stonden, waren door bogen verbonden. Namelijk door 4 in het zuiden en door 4 in het noorden, dus in het geheel door 8. Die bogen moeten uiterst laag geweest zijn, daar de zijpanden van het schip ook zeer laag geweest moeten zijn. Toen nu die uitlaten waren afgebroken en door nieuwe vervangen, die van gelijke hoogte waren als het middenpand van het schip, moet men het nodig geacht hebben de bogen tot hun tegenwoordige hoogte uit te hakken. Waarschijnlijk wordt dit uithakken opslippen¹⁰ en maken bedoeld.

Merkwaardiger nog is de vermelding van de oude achterkerk. Hieruit blijkt in eerste plaat, dat de uitlaten van de oude kerk om de toren heen doorliepen en zo een achterkerk vormden en dat ze zich voor de verbouwingen van 1423 en 1428-1430 niet voorbij het schip hebben uitgestrekt, zodat de oude achterkerk in stand bleef. Een bewijs hiervan wordt ons door de rekening van 1433 geleverd. Gelijk nu schijnt de achterkerk toe drie westgevels te hebben gehad. Die, welke in het zuidwesten was gelegen, schijnt toen bouwvallig te zijn geweest. Daar het zich liet voorzien dat de achterkerk ook spoedig verbouwd zou worden, zal men het onnodige geacht hebben die te herstellen. Men liet de gevel aan de west en zuidzijde van de toren daarom afbreken en in de plaats daarvan een houten beschot optrekken.

Volgens de rekeningen over die jaren had er in 1461 en 1462 weer een belangrijke verbouwing plaats. Allerlei materialen werden er toen aangekocht en er werd door een aantal werklieden onafgebroken in daghuur gearbeid. Nergens staat uitdrukkelijk vermeld, in welk gedeelte van de kerk die werkzaamheden geschieden, maar er komen enkele bijzonderheden voor, die vermoeden doen, dat de vertimmering de achterkerk betrof. Immers de doopvont, die in de achterkerk moet hebben gestaan, werd overgedragen. Het zogenoemde "Weerdenaersglas", dat achter de toren stond, werd gezet, nadat de "form" of het traceerwerk van het venster gehouwen was. Een ander beschilderd glasraam - het snijdersglas - werd ook geplaatst.

Een waarschijnlijk onbeschilderd glas werd aan de noordzijde aangebracht. Meerdere vensters, die nog niet van glasramen waren voorzien, werden voorlopig met planken gedichten. Deze werkzaamheden moeten een gedeelte van de kerk hebben betroffen dat toen nog geheel nieuw was. Daar gebleken is, dat met uitzondering van de achterkerk, de hele kerk reeds voor lang verbouwd was geworden, zo kunnen die verrichtingen alleen op de achterkerk betrekking hebben gehad. Ook het crucifix, dat aan de toren hing, werd gerestaureerd, hetgeen ook op een nieuwe inrichting van dit gedeelte van de kerk doelt. Al deze maatregelen kunnen echter slecht een onderdeel van de werkzaamheden hebben uitgemaakt. Wat er eigenlijk gedaan werd, kan niet in bijzonderheden worden nagegaan. Zeker is het alleen dat er gewelven werden gemetseld. Immers men zette de

9 Zulke windijzer zullen ook geweest zijn de "yseren roeden, die in die vensteren gemaect syn, daer die glae in dienen sellen", welk in 1437 aan de glasramen der Buurkerk werden aangebracht. Van Rappard, De rek. van de kerkmeesters der Buurkerk, bl 67.

10 De betekenis van "slippen" is reeds vroeger in het licht gesteld. Gesch. Blz 4, noot 9.

bergvrede (een verplaatsbare steiger) "dairmen op wulffde". De bogen, waarvan slecht die gedeelte, welk op de kapitelen rustten, aanwezig zullen zij geweest, werden "toegelegd". Schijven werden aan de slotstenen bevestigd. Eindelijk werden er 17 kruisribben met haren boven in het gewelf geverfd en verlicht. Hieruit volgt dat de kruisgewelven gemaakt en geheel afgewerkt werden. Het is niet onmogelijk, dat zich die welving niet tot de achterkerk heeft bepaald, maar ook tot het schip uitstrekt, dat tot aan dien tijd met houten zoldering of gewelven kan zijn afgedekt geweest. Over het algemeen bekomt men door de rekeningen van 1461 en 1462 de indruk, dat zij ons geen overzicht geven van de gehele bouw van de achterkerk, maar alleen van haar voltooiing, waartoe onder andere het welven en het plaatsen van de glasramen moet hebben behoord. In ieder geval blijkt er uit, dat de nieuwe achterkerk niet lang voor het jaar 1461 tot stand gekomen moet zijn.

Hiermee menen wij ons onderzoek van de kerkmeesterrekeningen, voor zover het de bouwgeschiedenis van de kerk betreft, te kunnen besluiten. Het resultaat, waartoe het geleid heeft, blijkt niet zonder gewicht te zijn. Moesten wij bij onze vroegere verhandeling van dat onderwerp ons tot gissingen bepalen, gegrond op de gegevens die het gebouw zelf oplevert, nu hebben wij die vermoedens in de rekeningen bevestigd gevonden en kunnen wij de tijdstippen van de verschillende verbouwingen met meer of minder zekerheid vaststellen. Het koor en kruiswerk zijn waarschijnlijk in de loop van de 14e eeuw gesticht en het schip en de achterkerk tussen 1423 en 1461 langzamerhand tot stand gekomen.

Overbodig zou het zijn hier nog langer over de latere aanbouw van de kapellen en zijkoren uit te weiden, daar de rekeningen hieromtrent geen nieuwe bijzonderheden aan het licht brengen. Wij herinneren er slechts aan, dat de St. Nicolaaskapel in 1476 naar de zuidelijke ingang van de kerk werd gesticht en de St. Andriesskapel in 1492 naast het zuidpand van het kruiswerk is opgetrokken. Wanneer het zuid of H. Kruiskoor is gesticht, blijft onzeker. Zeker heeft het een kleinere kapel - de H. Kruiskapel - vervangen. In ieder geval moet die verbouwing voor 1498 hebben plaats gehad, daar het blijkens het nog voor handen bestek van dat jaar als model diende voor het noordkoor, dat toen in plaats van de kleinere St. Jacobskapel werd opgetrokken. Zoals bekend is, noemde men dit koor het O.L. Vrouwekoor naar het altaar en de broederschap van O.L. Vrouwe ter nood Gods, die daar werden gevestigd. De St. Machutuskapel, als tegen de noordwand van de achterkerk uitkomende, moet na de verbouwing van dit gedeelte van de kerk zijn ontstaan. De tegenwoordige gerwkamer moet blijkens bouwkundige gegevens tegen het zuidkoor zijn aangebouwd, toen die reeds een tijd lang had bestaan. Zo is ook het gebouwtje dat achter het hoof en noordkoor uitkomt, van jongere dagtekening dan het laatst. Wij hebben vroeger aangenomen, dat dit de kerkekamer is geweest. Dit mag echter betwijfeld worden, daar men in 1598 bij een opsomming van de bijgebouwen van de kerk melding vindt van twee sacristieën en één kerkekamer¹¹. Zijn er werkelijk twee gerwkamers geweest, dan zal men e beide toch in de nabijheid van het koor moeten zoeken en dan ligt het voor de hand ook dit kleine gebouwtje voor een sacristie te houden. In de rekeningen van 1415, 1461, 1470 en 1501 wordt een librije vermeld, die wij later niet meer aangeduid vinden. Dit moet weder een andere constructie zijn geweest dan het bedoelde gebouwtje, daar het laatste eerst na 1498 gesticht kan zijn. Die librije schijnt in 1598 niet meer te hebben bestaan. Waar bevond zich dan de kerkekamer, die wij in dat jaar vermeld vinden. Wij kunnen op die vraag niet met zekerheid antwoorden, maar veroorloven ons toch een gissing. Op de afbeelding van de St. Jacobskerk in de Tegenwoordig Staat van Utrecht ziet met ten zuiden van de kerk een huisje met een trapgevel, dat door een moderner gebouw met de gerwkamer is verbonden. Het is niet onmogelijk dat dit huisje de kerkekamer is geweest. Wij behoren nu nog een ogenblik bij de toren stil te staan. In 1515 werd op de spits een nieuw ijzeren kruis geplaatst, dat aanmerkelijk kleiner was dan het oude, daar het laatste 474 pond en het eerste 192 pond woog. Dirc Bertoudszoon verfdde het rood, evenals de pijnappel en verguldde de weerhaan. In 1560/1 werd op de toren een nieuwe kap geplaatst, waartoe waarschijnlijk die van het Vrouweklooster nabij de Bildt als model heeft

11 "Conditien waer nae de kerckmeesters indetijd aenbestaet hebben Jan Cerneliss. leydecker om te decken St. Jacobskerk, die kercktoern, de portaeken, die kerckmeesters camer, twe sacristyen, baecyuys, twe pothuysgens, alles nyet vuytgesondert, dat die kerck annex es, vuytgesondert die pylers buyten die kerck ende ander nyet." 2 Febr. 1598. Oorspr. op paier in het archief der St. Jacobskerk.

gediend, daar kerkmeester daarheen trokken om die te bezien, waarna zij de toren van de St. Jacobskerk op een "boeck ofte planck" lieten afschilderen. Zoals bekend is, leed de toren erg schaden bij het beleg van Vredenburg in 1576, toen de Utrechtse burgers van daaruit de vijand bestookten¹². Blijkens de rekening over 1576/7 werden er dan ook belangrijke herstellingen aangebracht, die zowel het metselwerk als de kap betroffen. Voor de kap werd gebruik gemaakt van het houtwerk, dat van het gesloopte kasteel afkomstig was en voor dat doel door gecommiteerden uit de Status beschikbaar gesteld. De architectonische versieringen, bestaan in "foeyen" (trans) en lijsten, werden door Jacob Colijnss in steen gehouden.

Het was echter niet alleen de toren die onder het beleg had geleden. Ook de kappen van de kerk in de onmiddellijke nabijheid waren sterk beschadigd. Zij waren door de Spanjaarden van het gebouw afgeschoten en nedergestort. Dit geldt van de kap aan de zuidzijde van de toren en van die, welke zich tussen de toren en de westelijke middengevel van de kerk bevond.

In die ontredde toestand verkeerde dat gedeelte van de kerk nog op het eind van de 16e eeuw. Het bestek, welke volgens hetwelk het houtwerk der nieuwe kappen moest worden gemaakt, is niet meer aanwezig, maar wel dat, waarnaar deze met leien moest worden gedekt. Dit laatste werkt werd op 8 maart 1599 aangenomen door de leidekker Cornelis Peterszoon voor de som van 1125 Karolus guldens¹³.

Ten slotte verdient het aandacht er in 1450 een houten torentje, dat met leien gedekt werd, vervaardigd is. Denkelijk stond het midden op het kruiswerk, waar de nokken van de drie kerkdaken zich bij elkander aansloten. Het werd voorzien van een ijzeren pijnappel, een kruis en een weerhaan, die verguld werd. Ook versierde men het met 6 vergulde koperen St. Jakobsschelpen.

---

12 Gesch. bl 8,9

13 Het bestek is in het archief van de St. Jacobskerk aanwezig. Behalve om de bijzonderheden van technische aard is het niet onbelangrijk wegens de afmetingen, die daarin opgegeven. De kap aan de zuidzijde van de toren was lang omtrent 60 voeten en hoog 33 voeten, elke zijde uitmakende 10 roeden en omtrent 20 voeten. De andere kap ten westen van de toren was lang omtrent 26 voeten hoog omtrent 34 voeten, elke zijde uitmakende omtrent 4 1/2 roeden en 2 voeten.

Hoofdstuk II – De Inrichting en Uitrusting van het kerkgebouw.

Vestigt men zijn aandacht op de inrichting en uitrusting van het kerkgebouw, dan komt voor die beschouwing het eerst datgene in aanmerking, wat op de parochiale kerkdienst betrekking had, en daarna hetgeen de bijzondere altaren betrof met de broederschap en gildeperken, welke zich daarbij aansloten. Daar het eerste zich hoofdzakelijk in het hoofdkoor, de middelkerk en achterkerk¹⁴ bevond, en de zijpanden van het schip en kruiswerk, de zijkoren en de kapellen vooral door het laatste werden ingenomen, zo zullen wij die delen van de kerk in de aangegeven volgorde behandelen, evenals dit reeds in de Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob is gedaan.

1 - Het Hoogkoor

Het hoogaltaar was, vanzelfsprekend, het belangrijkste monument, dat in het hoogkoor was te vinden. Hieromtrent was ons weinig bekend en ook de later ontdekte bronnen brengen niet veel nieuws aan het licht. Wij wisten reeds, dat op het hoogaltaar een altaarstuk of tafel was geplaatst, dat die tafel waarschijnlijk uit beeldwerk bestond, met deuren kon worden afgesloten en tevens zekere verplaatsbare beelden bevatte, die vermoedelijk van edelmetaal waren. In of nabij het hoogaltaar zochten wij de "casse mitten heilichdom", of de reliekenkas¹⁵. Deze karige gegevens kunnen met behulp van de kerkmeesterrekeningen slechtst gebrekkig worden aangevuld. Het blijkt namelijk dat het stenen altaar vensters had. Immers in 1415 werd er tien voet hardsteen gebezigd aan de vensters achter onder het hoogaltaar. Nadat de werkzaamheden waren afgelopen, werd de tafel tweemaal op- en afgezet, voordat zij op het altaar waterpas stond. Waartoe die vensters gediend hebben, kunnen wij niet met zekerheid aantonen. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat de reliekenkas hetzij onder het altaarblad in de tumba, hetzij in een stenen verhevenheid achter het altaar was geplaatst en de vensters moesten dienen om haar zichtbaar te doen zijn.

Welke heiligen de verplaatsbare beelden voorstelden, die in de tafel werden bewaard, was ons tot nog toe onbekend. Wij wisten alleen dat in de processie van St. Jacobsdag op kleine draagbaren ("burrigen") werden rondgevoerd¹⁶. Thans echter blijkt het, dat in zo'n processie, in 1501 gehouden, de beelden van O.L. Vrouw, St. Jacob en St. Cordula, evenals de reliekenkas, ieder door twee priesters, werden gedragen. Het waren dus die beelden, welke los in de tafel waren geplaatst. In 1391 werd aan het houtwerk van en op de zijde van de tafel gewerkt door een zekere Jacob den Neven, die toen ook aan de tabernakel voor St. Geertruid arbeidde. Of dat beeld tot de tafel heeft behoord, is echter onzeker. Toen de werkzaamheden waren geëindigd, werd de tafel door Michiel Salm "verlicht". In latere jaren werd de tafel geregeld door een schilder schoon gehouden, waarvoor deze op Kerstavond telkens een fles wijn bekwam. Onder die schilders omen voor: Dirck Bertoutszoon in 1491, Dirk Zas in 1423 en 1428 en Aernt Claeszoon in 1433, 1450 en 1454.

Op het altaar onder de tafel stond een houten bord, dat in 1384 vervaardigd werd en in 1501 door schilder Dirck Heynricszoon gestoffeerd werd.

Voor het altaar hing een kleed van linnen laken, dat in 1391 vervaardigd en door Michiel Salm verlicht werd. Op het altaarblad stond een lade, in 1450 vervaardigd en denkelijk tot de bewaring van kaarsen bestemd.

Voor het altaar hingen rode gordijnen, die men in 1496 liet maken.

Evenals de meeste andere altaren had het hoogaltaar een overhuiving of "hemelt". Deze schijnt van het gewelf te hebben afgehangen. Immers in 1492, toen meester Ewout "dat hemelt int choer"

14 Dat de benaming: Achterkerk, ook oudtijds in gebruik was, is reeds blz. 5. hierboven gebleken.

15 Gesch. blz. 13 en 14

16 Gesch. blz. 95

vergulde, werden er twee rollen (katrollen) "opt hemelt" aangebracht. Of er enig verband is geweest tussen die overhuiving en het "ommelicht dat om den hogen outaer staet" vermogen wij niet op te helderen. Reeds vroeger is dat ommelicht uitvoerig besproken¹⁷. het komt ook in de rekeningen van 1421 en 1487 voor, waaruit blijkt, dat daarop 8 kaarsen, ieder van een half mark was, konden worden gebrand.

In 1415 leverde Jan van der Wyede een lint, dat voor het hoogaltaar gehangen werd en waarin "Jhesus Maria" stond.

Na het hoogaltaar verdient het sacramentshuis in eerste plaats onze aandacht. Dit monument komt reeds in 1416 voor. Waar het stond, is met zekerheid uit het volgende af te leiden. In het hoogkoor bevond zich een venster, waarbij of waartegen het geplaatst was en dat vermoedelijk om die reden blind was. Toen het noordkoor in 1498 werd gebouwd, werd dat venster uitgebroken¹⁸, hetgeen bewijst dat het achter de achterste noordpijler van het koor heeft gestaan, waar de sporen van dat venster nog duidelijk zijn waar te nemen. Met die plaatsing staat de muurschildering in verband, die in 1882 onder het aangrenzende venster der koorsluiting ontbloot is geworden en thans nog aanwezig is. Deze stelt een levensgrote engel voor, staande en aanziende, met het gelaat een weinig rechts gewend. Zijn vleugels zijn bijzonder groot en met rood en pauwenveren afgezet. Van het hoofd hangen lange haren af, terwijl op het voorhoofd een gouden kruis is bevestigd. Hij draag een groen kleed, waarover een lichtgroene mantel is geplooid, die met een brede gouden (okerkleurige) rand is afgezet en op de borst gesloten is door middel van een schuin geplaatst vierkant voorwerp eveneens van goud of okerkleurig en met een borstbeeld, binnen een cirkel geplaatst, versierd. In de rechterhand houdt hij een gouden (okerkleurig) koord, waaraan vermoedelijk een wierookvat bevestigd is geweest, en in de linker een zeer lange vlammeende toorts. Aan zijn rechterzijde bevindt zich in de muur een vierkant gat, waarin een kastje moet zijn geweest, en zijn linkerzijde bevindt zich de overblijfselen van een stenen wijwaterbakje.

Het sacramentshuis onderging in 1450 een vernieuwing of belangrijke herstellingen, waartoe gelden werden ingezameld. Dit werk werd door "Meister Jacop" verricht. In 1492 werd het van boven door meester Ewout verguld en gevernist en in 1521 door Evert Stael "gerenoveerd", bij welke gelegenheid het verzat of verplaatst werd. Daar het laatste door een timmerman geschiedde, moet het van hout zijn geweest. Ook had het versieringen in koperwerk, daar het evenals de doopvont in 1560/1 geschuurd werd. Blijkbaar is het bij de beeldenstorm in 1566 vernield. Daar er nu een waardige bewaarplaats van het sacrament ontbrak, bracht men in dat jaar het naar het hoogaltaar over. Men sloot het daarin af met een deurtje, dat men daartoe liet maken en vervolgens beschilderd heeft. Bij die nieuwe inrichting hoorde ook een glasraam met zeven houten kaarsen. Die plaatsing was slechts een voorlopige, daar men in 1571 een nieuw sacramentshuis liet maken. Dit werk werd aan de steenhouwer Jacob Colijnszoon de Nolen opgedragen¹⁹. Op 21 augustus 1571 werd de eerste

---

17 Gesch. blz. 15

18 Gesch. bijlage XXX

19 Deze Jacob was denkelijk een met Mr. Colijn van Utrecht of Kamerik, die in 1543-1545 de fraaie schoorsteen op het Raadhuis te Kampen beeldhouwde (Nanninga, Uitterdijk, Aanteekeningen betr. het oude raadhuis te kampen in Bijdr. tot de Gesch. van Overijssel dl. VIII bl. 47, 62, 66, 70 en 72), met Colijn de beeldsnijder, die in 1544-1545 in de Buurkerk werkzaam was, met Jacob Nole, de in 1568-1569 het sacramentshuis in de Buurkerk voltooide, met Jacob Colijn, die omstreeks 1580 het patroon voor de graftombe van bisschop Frederik van Tautenburg maakte, en met Jacob Colijn, die die graftombe van Govert van Reede in de kerk te Amerongen vervaardigde (Kramm, Vervolg op Immerzeel, blz. 257, 1203). Het bleek ons hierboven reed bl 7, dat onze Jacob ook in 1576 de toretrans van de St. Jacobskerk bewerkte. Tot zijn geslacht, misschien tot zijn afstammelingen, behoorden Willem, die voor 1631 overleed, en diens zoon Jacob Colyn de Nole, die in dat jaar uitlandig was (Obreen's Archief voor Nederlandse kunstgeschiedenis. dl V bl. 338), voorts Robert, Johan en Andries Colijns de Nole die in het begin der 17e eeuw te Antwerpen als beeldhouwers werkzaam waren (Marchal, Mémoire sur la sculpture aux Pays-Bas pendant les XVIIe et XVIIIe siècles in Tme XLI der Mémoires couronnés publiés par l'Académie Royale de Belgique 2e partie p 57,59). Gelijktijdig met de Colijns de Nole bloeide te Mechelen een beeldhouwersgeslacht Colijns, waarvan het beroemdste lid Alexander Cijlans was, die zich voor door de basreliefs van het graf van keizer Maximiliaan te Insprück naam heeft gemaakt (Neeffs, Histoire de la peinture et de la sculpture à Malines, t. I p. 20, 303 t. II p. 74 et suiv.)

steen gelegd en in 1572/3 vergulde men de traliën, zodat het toen reeds voltooid was.

Gelijkt dit in andere kerken gebruikelijk was, placht men hier door het branden van kaarsen het "lichaam des Heren" te vereeren. men plaatste die op een kroon, welke in 1492 aangekocht werd en denklijk van gesmeed ijzer was, daar zij door een slotenmaker geleverd werd. Deze werd voor het sacramentshuis opgehangen. Ook bediende men zich van stokken, waarop de kaarsen gezet werden en die in 1494 door meester Ewout gestoffeerd werden. Waarschijnlijk werden die in de processie gebruikt.

De beelden, welke in het hoogkoor gestaan hebben, moeten aan de beide achterpijlers bevestigd zijn geweest. Immers daar heeft men in 1882 de tapijtschilderingen ontdekt, waartegen zij geplaatst waren. Een St. Petrusbeeld²⁰ op het hoogkoor bestond in 1496. Met placht daarvoor geregeld kaarsen te branden. Bij de beeldenstorm zal dit beeld evenals de overige wel vernield zijn. toen Jacob Colijnszoon de bouw van het nieuwe sacramentshuis in 1571 ondernam, verbond hij zich ook vier beelden en vier tabernakels te leveren, die in het hoogkoor geplaatst zouden worden. Die arbeid voltooide hij in 1574/5, bij welke gelegenheid men aan zijn beide zontjes "na oude heerkomen en manier" een drinkgeld gaf.

Op de zuidelijke achterpijler van het hoogkoor bevond zich een wijdingskruis. In het jaar 1882 zijn twee van zulke kruizen ontdekt, die over elkaar heen waren geschilderd. Zij waren op een witte kalkbekleding met zwarte kleur afgezet en stelden binnen een cirkel een gelijkarmig leliekruis voor.

Daar aan het hoogaltaar de "parochiale" mis gecelebreerd werd, was het hoogkoor vooral de plaats, waar de cureiten en hun ondergeschikte geestelijken en dienaars gebruikt maakten van het gereedschap en de andere voorwerpen, die voor de kerkdienst bestemd waren. Gelijk bekend is, stonden die onder het beheer van kerkmeester en was hun bewaring aan de koster toevertrouwd²¹. Het was ons niet gelukt daarvan een overzicht te geven en ook nu is het niet mogelijk dit met enige volledigheid te doen, daar de weinig talrijke kerkmeesterrekeningen zeer onvoldoende gegevens aan het licht brengen. In deze bronnen worden echter vele voorwerpen genoemd, omtrent wier aard en bestemming geen twijfel kan bestaan, en daar deze opgaven niet onbelangrijk zijn, menen wij, ofschoon zij niet het gemist van een volledig inventaris kunnen vergoeden, toch met een enkel woord daar op de aandacht te moeten vestigen.

Om in de behoeften van de kerkdienst en van de zielzorg te voorzien bekostigden kerkmeesters steeds al hetgeen door de cureiten bij de dagelijkse waarneming van hun plichten geburikt werd. Hiertoe behoorden:

1 - de hostiën, zowel het zogenaamde "klein brood", dat bij het celebreren der mis geconsacreerd werd, als het "groot brood" dat bij de communie werd uitgedeeld.

2 - de wijn. De wijn kwam niet alleen bij de mis te pas, maar ook, ongeconsacreerd, bij de communie. Uit de verbruikte hoeveelheden kan met afleiden dat er vooral "gemundigd" werd op de hoogtijden van Kerstmis, Pasen (namelijk op Witte Donderdag, Paasavond, Paasdag en Maandag na Pasen), Pinksteren en Maria Hemelvaart. Sedert 1450 wordt ook Allerheiligen vermeld. De meeste communicanten verschenen op Pasen, slechts weinige op andere hoogtijden: op Kerstmis meer dan bij de overigen feesten.

3 - de olie. In de eerste plaats komt de heilige olie in aanmerking, die voor het h. oliesel, den doop enz. was bestemd. Voor de priesters van de hele diocees werd die door de Bisschop in de Domkerk op Witte Donderdag gewijd²². Een der geestelijken van de St. Jacobskerk ging die op genoemde dag afhalen en voorzag zich dan tevens van de boomwol, waarmee de plaatsen, waar de zieke met de olie gezalfd werd, weer afgeveegd werden. Behalve deze olijfolie gebruikt men ook raap of hennepolie. Deze werd in de lampen gebrand.

---

²⁰ Wellicht stond het in verband met het St. Peter en St. Paulusaltaar, welke plaatsing wij tot nog toe niet konden aanwijzen. Dat altaar zou tegen de achterpijler tussen het hoog en noord noord kunnen hebben gestaan.

²¹ Gesch. blz. 16

²² Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland dl. II St. 3 blz. 224, 225

4 - de wierook, die meestal uit Keulen, Antwerpen of enige andere voorname handelsplaats afkomstig was.

5- de was, waarvan de kaarsen en tortisen gemaakt werden.

In verband met die verbruikbare stoffen moeten wij het gereedschap beschouwen, waarin zij bewaard waren of dat op een andere wijze bij de altaardienst en bij de bediening van de sacramenten te pas kwam. Wij vermelden daarom hier:

1 - de kelken en patenen. Daar met behulp van deze het misoffer werd opgedragen, waren zij van edelmetaal. Wij vinden daaronder zilveren vergulde vermeld.

2 - de ciboriën, waarin met de geconsacreerde hostiën bewaarde.

Het schone ciborie, waarin in 1450 een kristallen pijp gemaakt werd, zal wel de vorm van een monstrans gehad hebben. Kostbaar zal we een ander geweest zijn, dat tegelijk met een kruis in 1417 vermist werd. Daar in hetzelfde jaar een venster in de gerwkamer hersteld werd, is het waarschijnlijk, dat er inbraak in dat vertrek gepleegd was en men beide voorwerpen daaruit gestolen had. Men liet terstond bij goudsmeden en lombarden van alle naburige steden onderzoek doen, of zij verkocht en verpand waren. Dat men in de 16e eeuw het sacrament in een vergulde "arke" bewaarde, was ons reeds vroeger bekend²³.

Herhaaldelijk moesten ook de ciboriën hersteld of vernieuwd worden, waarin de gewijde hostiën naar de woningen van hen werden vervoerd, die met de sacramenten der stervenden moeten worden bediend. Daarin bevonden zich zilveren lepeltjes (1419, 1467)

3 - de bussen, waarin de h. olie naar de zieken werd overgebracht. Deze waren verguld en daarin waren ook lepels geplaatst (1421, 1467, 1489).

4 - de vaten met de h. olie, die bij de kinderdoop gebruikt werden. In 1432 had men er twee die van edelmetaal waren.

5 - de "paessen", of kustafeltjes, die onder de mis gebruikt werden. In 1450 werden er vier gemaakt, die door de schilder Aernt Claeszoon gestoffeerd werden.

6 - een wierookvat, dat in 1494 vermaakt werd.

7 - een wijwaterremmer, in 1431 vermeld, en een koperen wijwatervat, dat in hetzelfde jaar geleverd werd en in de gerwkamer hing.

8 - een schel, die op het hoogkoor hing en in 1492 en 1516 door een nieuwe vervangen werd.

9 - ampullen of pullen, waarin olie of wijn bewaard werd (1421, 1492. 1521). In 1501 kocht men er zeven paar van.

10 - schalen. In 1495 werd er een oude vermaakt en een nieuwe vervaardigd. Beide waren van zilver en verguld. Zulke schalen konden voor allerlei doeleinden bestemd zijn²⁴.

11 - reliekenkassen. Van de grote reliekenkas is reeds melding gemaakt. Bovendien waren er meerdere kleinere kassen met "heiligheid" (1467). Sommige overblijfsels van heiligen waren in monstransen ten toon gesteld. Zo verzilverde de schilder Aernt Claeszoon in 1433 zulk een koperen monstrans. In hetzelfde jaar kocht men een zilveren schaal, waarin een tand van St. Appollonia werd geplaatst.

12 - kandelaars en luchters.

De houten schaft waarop de paaskaars werd gesteld, heette een paasboom en werd in 1384 door Herman Salm geveerd. De tortisen werden ook op schaften gezet (1492). Op de altaren zette men somtijds ook houten blakers (1496). Koperen kandelaars waren talrijk.

---

²³ Gesch. blz. 14

²⁴ In de Buurkerk had men zilveren schalen, die bij het communiceren werden gebruikt. Van Rappard, Rek. der Buurkerk in Bijdr. en med. van het Hist. Gen. 1880 dl. III blz. 1421

13 - lampen. Men onderscheidde de zodanige, waarin het eeuwige licht voor het sacrament en de altaren branden (1454, 1495, 1502), en die, welke tot verlichting dienden. De laatste waren denkkelijk van glas (1566). Herhaaldelijk worden houten olielampen, somtijds in een groot aantal, opgenoemd, o.a. in 1391 en ook nog in 1572. In 1450 werden er achttien door Aernt Claeszoon gestoffeerd. Kunnen het kruisvormige lampen geweest zijn, die bij grote plechtigheden opgehangen werden?

14 - kruisen en vanen. In de plechtige omgangen, vooral die, welke op de kruisdagen werden gehouden, placht men een processiekruis te dragen benevens twee kruisen, waaraan vanen of banieren waren gehecht. Men bewaarde ze achter het hoogaltaar, waar ze met krammen bevestigd waren (1450). In 1496 schafte men ze zich opnieuw aan. Men liet toen door een beeldsnijder een processiekruis en twee andere kruisen vervaardigen, die elk op stokken werden geplaatst. Aan de twee laatste werden vanen gehecht, hangen aan kleine stokjes, dus in de vorm van banieren. De vanen waren van zijde, van groen zijden franjes voorzien en werden door Willem Floriszoon beschilderd, die ook de drie kruis vergulde en stoffeerde.

15 – altaarkleden. Van het antependium, in 1391 voor het hoogaltaar vervaardigd, is reeds melding gemaakt²⁵. In 1432 liet men er een maken, dat op hoogtijden daarvoor gehangen werd. Het had voordien en 14 1/2 el franje. Ook de "dwalen", die op het altaar gespreid werden, komen voor (1462). Gordijnen voor het altaar werden in 1415 "scietklederen" genoemd. Men liet er toen 4 voor de beide altaren beneden in de kerk maken. De handdoeken of "handwaelen", waar de priesters hun handen afdroogden, werden in 1495 ten getale van vier uit 8 el linnen vervaardigd²⁶.

16 - kussens. Deze konden bestemd zijn voor een gestoelte, voor de voetbank bij het altaar om daarop te knielen, of voor het altaar zelf om het missaal daarop te leggen. In de rekeningen schijnen doorgaans zitkussens bedoeld te zijn. In 1487 werden zij vernesteld en in 1566 verleerd.

17 – kerkgewaden. De voornaamste waren kappen, kasuifels en dienrokken, waarvan meerdere volledige stellingen voorhanden waren, die in kleur en pracht verschilden naar de aard van de diensten waarvoor zij bestemd waren. Hij zij vervaardigd werden, kan bij sommige uit de rekeningen worden aangetoond. Zo schafte men zich in 1395 een kap aan die uit 8 1/5 el fluweel en 6 1/4 el kovellaken werden samengesteld, gezet werd met 5 1/4 el boorden en gevoerd met linnenlaken. Met versierde haar met zijden franjes en snoeren en met een knoop en 80 bellen van verguld zilver. In 1415 kocht men op de Antwerpse markt 3 damasten lakens, elk van 3 Brugse ellen en bovendien 2 Brugse ellen om daarvan een kap, een kasuifel en twee rokken te laten maken. Toen men in 1494 en 1495 een ander stel deed vervaardigen, schijnt de stof voorhanden of geschonken te zijn. Zekere broeder Wouter maakte de kap, waarbij het 10 el "bolkraen" (bougra of boucran in het Frans) aanwendde, een soort van stijf linnen, dat tussen de voering en de stof werd geplaatst om aan het gewaad meer stevigheid te geven. Ook aan die kap werden zijden franjes en en snoeren benevens verguld zilveren bellen en een knoop aangebracht. Aan Jan Hendrickszoon, borduurwerker te Amsterdam, werd het maken van een kasuifel opgedragen. Hij werkte daarop een kruis naar een patroon, dat door de schilder Willem Floriszoon was geleverd. Daarlangs bracht hij lijsten aan. Ook zette hij de boorden op de dienstrokken. Omtrent de kap, die in 1432 voor het best gold, vindt men vermeld dat daaraan een "bruets" hing. "Brutsen", of "britsen" komen in de latere middeleeuwen gedurig voor. Behoorden zij bij kledingstukken, dan waren het versiersels die op de borst of mouw werden bevestigd²⁷. Werd een koorkap, zoals hier, met een brits versieren, dan was zij doorgaans van zilver of van verguld zilver en placht men haar achter dat kledingstuk te hangen²⁸. Of "onser kercken

25 Zie hierboven blz. 10

26 Het "lavoer" of lampet bevond zich in de gerwkamer (1501)

27 Men zie de uitvoerige aantekeningen bij Verwijs en Verdam, Middelned. Woordenb. in voce: Broke en Britse. Blijkens het hierna te vermelden Tielse kerkregister bezet de St. Walburgskerk te Tiel in 1571 meerdere brutsen: "Die grote broedse off voirsansel op die borst weecht in als ij pont min een loot. Die een cleyn broedse weecht xx loot. Die andere cleyn broedse weecht xxj 1/2 loot".

28 Dit blijkt uit de Mr. S. Muller Fz. aangehaalde plaatst omtrent de koorkappen van de kanunniken van de Dom, gevoegd bij de "Inventaris van het goud- en zilverwerk der Utr. gestichten in 1578" door hem uitgegeven in het Archief van het Aartsbisdom Utrecht dl. VII blz. 297.

brudts", die in 1496 vervaardigd werd, bij een koorkap heeft behoord is aan twijfel onderhevig. Het blijkt namelijk dat men ook zilveren voorwerpen, waarmee men de sacramenten administreerde "brissen" noemde. Een grote zilveren bris werd in 1493 in de grote ark van de Nieuwe kerk te Delf geplaatst²⁹. Misschien had de "brudts" van 1496 een soortgelijke bestemming. Zij was van verguld zilver.

Tot de kerkgewaden zijn ook de alven te rekenen. Een deze werd in 1395 van laken gemaakt en daarop werden drie leliën genaaid. De snoeren, waarmee de geestelijken zich omgordden, werden in 1495 "schortsnoeren", in 1515 "schortselen" en in 1570 "goltsnoeren" genoemd. Stolen en amicten komen in 1415 voor. In hetzelfde jaar treffen wij de benaming "antvanc" aan, zeker in de betekenis van handvanen of manipels³⁰.

18 - latrienen, lectrynen of lezenaars, van welke er een of twee op het koor stonden (1496, 1502).

19 – boeken. Onder de boeken, die bij de kerkdiensten in gebruik waren, worden in 1404 vermeld: "missalen, gradaelen, antiffenaeren, lexionaeren en capittelaeren". Later komen "Souters" (1450, 1494) voor, zangboeken die op het orgel gebruikt werden (1488), "veersboeken" (1515) en "vesperboeken".

Continue werden er zulke boeken vervaardigd of vermeerderde men hun inhoud door daaraan katerns van perkamenten bladen toe te voegen, die dan beschreven werden. Met dat schrijven hielden zich bezig de koster Florens in 1419 en 1421, Jacob Aelbertszoon in 1450, Jacob Passert in 1450, Roelof de Wit in 1450 en de koster Johannes in 1488 en 1489. Sommige van de schrijvers legden zich ook op het verlichten toe. Toen Jacob Passert in 1450 een klein missaal schreef, maakte hij daarin ook 1200 rode letters en werd het daarin afgebeelde crucifix door hem verguld. Als binders die boeken inbonden of, als de band was of losgeraakt of de inhoud vergroot, verbonden, komen voor Jan Meus in 1416, broeder Hartman de Jacobijn in 1431, Jan en Roelof de Wit (die tevens schreef) in 1450, de St. Hieronymusbroeders in 1488 en 1489 en Jan de Boekbinder in de Catharijnestraat in 1566/7³¹.

Voordat wij van het hoogkoor afscheid nemen, behoren wij op het tralies van het koorhek het oog te vestigen. Voor ieder van de drie koren staat een houten beschoot, waarin koperen traliën zijn aangebracht. Die van het noord en zuidkoor zijn gelijkvormig en in Gotische stijl bewerkt en werden zoals bekend is, in 1515 door Mr. Jan van Ende uit Mechelen vervaardigd³². Die van het hoogkoor geven renaissance-vormen te zien. Omtrent het tijdstip, waarop deze vervaardigd zijn, heerste onzekerheid. In 1527 namen kerkmeesters geld op "tot die nye metalen tralye voert choer" dat is voor het hoogkoor. Dit zou doen vermoeden, dat de tegenwoordig tralies toen zijn neergezet, maar wij achtten het onwaarschijnlijk, omdat het nauwelijks denkbaar is, dat men nog geen tien jaren, nadat men de gotische traliën van de zijhekken had gegoten, die voor het middenhek in renaissancestijl vervaardigd zou hebben. Op grond hiervan namen wij aan, óf dat aan het voornemen, dat in 1527 bestond, eerst in veel latere tijd uitvoering is gegeven, óf dat er werkelijk in 1527 een traliewerk is gemaakt en dat dit later door het tegenwoordige is vervangen³³. Later kwamen wij van dat denkbeeld terug, toen het bekend werd dat Mr. Jan van Ende reeds in 1519 een traliewerk in renaissancestijl onder het orgel van de Domkerk had aangebracht. Om die reden hielden wij het voor zeer goed mogelijk dat het middenhek in 1527 met de tegenwoordige

29 Boitet, Besch. van Delft blz. 235.

30 Zie Moll. a. w. dl. II st. 3 blz. 184.

31 Hoewel niet tot de boeken behorende die voor de kerkdienst werden gebruikt, wensen we hier ook melding te maken van het registeren, waarin de koster aantekeningen bijhield van de uiterste wilsbeschikkingen, die voor kerkelijke doeleinden werden gemaakt. Met dat testamentboek vergezeld hij de priester, welke uitging om de sacramenten der stervenden te bedienen. In 1496 werd een nieuw zodanig register aangelegd. Het "mimeriael" dat in 1416 verbonden werd, kan een ander register geweest zijn. Wellicht dat waarin de bezittingen en giftbrieven van de kerk waren afgeschreven.

32 Gesch. blz. 56, 61 en 329.

33 Gesch. blz. 18

renaissance-tralies is versierd³⁴. Bij onderzoek van de kerkmeestersrekeningen is nu gebleken, dat een van onze vroegere gissingen de juiste is. Het tegenwoordige traliewerk dagtekent eerst van 1566. Volgens de rekening van dat jaar leverde Jan de Clerck, geelgieter te Antwerpen, het koperen "kalomwerck" voor het hoogkoor naar het patroon dat hij zelf gesneden had. Vermoedelijk zijn die tralies in de plaatst getreden van andere, die in de beeldenstorm waren vernield. De vroegere traliën kunnen zeer goed in 1527 gesteld zijn geworden en zullen toen wel in dezelfde geest als die van de zijhekkens zijn uitgevoerd.

Het hek van het hoogkoor maakt in het midden een voorsprong, die door een zoldering is afgedekt. Waartoe die voorsprong gediend heeft, was ons onbekend. Alleen scheen ons de gissing geoorloofd dat daarop een triomfkruis was geplaatst³⁵. Dat vermoeden blijkt nu ongegrond te zijn. Volgens de rekeningen bevond zich voor het hoogkoor een O.L. Vrouwebeeld "hangende in de zon". Het werd in 1520 door "Dirck in Rutenberch" hersteld en zal in de beeldenstorm van 1566 wel vernield zijn. Later toch werd het beeld van O.L. Vrouw "in de zon" opnieuw gehangen hetwelk welk een nieuw beeld zal geweest zijn. Dit geschiedde in 1572/3, nadat het door Gerrit Splintersz met "gebruyneert gout" gestoffeerd was. Het kunstwerk zal wel een in een stralenkrans gehuld Mariabeeld geweest zijn, gelijkvormig aan dat, welke nog in de kerk van Calcar te zien is. Vermoedelijk hing het boven de voorsprong, zodat daarop geen triomfkruis kan hebben gestaan.

Voor het hoogkoor bevonden zich koperen kandelaars, waarop dagelijks in de morgen gedurende de eerste mis en 's avonds onder het lof, kaarsen werden gebrand. Vermoedelijk waren deze op het koorhek geplaatst. Vierentwintig weduwen, die in het kerspel woonden, bekostigden die kaarsen door hiervoor per hoofd 20 stuivers in het ene en 10 stuivers in het andere jaar bij te dragen. In 1570/1 hield men daarmee op, daar het in ongebruik begon te raken.

2 – De Middelkerk

Het middenpand van kruiswerk en schip stond als de middelkerk bekend. Daarin verenigden de parochianen zich bij voorkeur, wanneer zij de dienst aan het hoogaltaar of het sermoen bij de preekstoel, welke in die ruimte geplaatst was, aanhoorden. Reeds vroeger³⁶ waren wij van oordeel, dat de lichtkroon, die altijd in de kerk aanwezig was en onder het beheer van kerkmeesters stond, in het middenpand van het kruiswerk heeft gehangen. Dat vermoeden wordt door de kerkmeestersrekeningen bevestigd. In 1574/5 kocht men van Alijt van Dorsschen, weduwe van Gerrit Rijkess. van Noerden, een metalen (geelkoperen) kroon met zestien pijpen, welke gehangen werd voor O.L. Vrouw "voort hooch choir". Daar gebleken is, dat voor het hoogkoor het beeld van Maria "in de zon" geplaatst was, zo moet die kroon in het midden van het kruiswerk gesteld zijn geweest. Denkelijk kwam zij in de plaats van een vroegere, die in de beeldstorm vernietigd zal zijn.

In het kruiswerk hing ook een misklokje, dat in 1416 vermeld wordt. Denkelijk bevond het zich in of onder het torentje dat, gelijk wij vermoeden³⁷, boven het middenpand van het kruiswerk stond.

Het is bekend, dat de twaalf pijlers van het schip met de beelden van de apostelen moeten hebben geprikt. In de rekeningen worden die beelden voor het eerst in 1494 genoemd, terwijl in 15101 blijkt dat daaronder blakers waren gesteld, waarop kaarsen werden gebrand. Daar die beelden gepolychromeerd waren, vermoedden wij, dat het gedeelte der pijlers, waartegen zij geplaatst waren, met een achtergrond in schilderwerk versierd is geweest³⁸. In 1882, toen de kerk van haar kalkbekleding werd ontdaan, bleek die gissing waarheid te bevatten. Immers op iedere pijler kwam een langwerpige vierkant tapijt met randen in schilderwerk voor. Op diezelfde pijlers, een weinig lager, vertoonden zich ook andere schilderijen, welke andere figuren voorstelden. Slechts de

34 Gesch. blz. 328

35 Gesch. blz. 17

36 Gesch. blz. 19

37 Zie hierboven blz. 8

38 Gesch. blz. 19

volgende waren duidelijk te onderscheiden:

1 - Op de oostzijde van de noordelijke transseptpijler: staande Christusfiguur, aanziende, maar met de ogen een weinig zijdelings gewend, in wit kleed, de rechterhand (zonder litteken) zegenend voor de borst houdende.

2 - Op de oostzijde van de zuidelijke transseptpijler: Johannes de Dooper, staande, aanziende het gelaat fors van uitdrukking, met baard. Hij is gekleed in een geelachtig gewaad, denkkelijk een kemelshuid (kamelenhuid), waarvan de staart tussen de benen van de heilige hangt. In de linkerhand houdt hij een boek, waarop een liggend lam; de rechterhand is voor de borst over het lam uitgestrekt. De figuur is in een boomrijk landschap geplaatst³⁹.

3 - Op de oostzijde van de derde noordelijke vrijstaande pilaar, vanaf de toren gerekend: onder een gotisch baldakijn een staande figuur, aanziende, met et een bruine vlasbaard, geheel in een blauw ondergewaad en rode mantel, lezende in een boek, dat hij in de rechterhand heeft en met de linkerhand openhoudt. Denkkelijk is die heilige de evangelist Mattheus.

4 - Op de oostzijde van de zuidelijke pijler daartegenover: onder een gotische baldakijn een aanziende figuur, staande op een vloer van zwarte en witte stenen, gekleed in een blauw gewaad en een gouden kelk in gotische stijl in de hand houdende. Vermoedelijk wordt hierdoor de evangelist Johannes voorgesteld.

Het komt ons niet onwaarschijnlijk voor dat de pijlers met die figuurschilderingen versierd zijn geweest, voordat de apostelbeelden geplaatst zijn.

Reeds sinds het begin van de 15e eeuw was het kerkorgel tegen de oostwand van de toren geplaatst. Bijzonderheden daaromtrent waren ons uit de tijd voor de kerkhervorming nagenoeg onbekend. Alleen wisten wij, dat men in 1504 geld opnam tot het maken van een nieuw orgel, hetwelk in 1509 door Mr. Geert, orgelmaker, voltooid werd⁴⁰.

Thans blijkt het, dat men reeds in 1427 achter aan de toren een nieuw orgel had laten plaatsen, welke geleverd werd door de orgelmaker Jan Ryem die hiervoor het oude orgel met toebehoren bekwam en bovendien 78 gulden. De zoldering waarop het instrument gesteld werd, werd toen ook vernieuwd. De orgeldeuren werden van het nodige ijzerwerk voorzien en de achtergrond waartegen het geplaatst werd, werd door Herman de Ruter beschilderd.

Voor het orgel, dat in 1509 tot stand kwam, werden reeds in 1502 gelden ingezameld. In 1504 maakte men met de werkzaamheden tot zijn plaatsing een aanvang. Het werd toen door Dirc Heynricszoon aan de voet met "blau lasuyr" afgeet.

In 1560/1 achtte men het nodig belangrijke herstellingen aan te brengen. Dit werk werd door de orgelmaker Mr. Jan Roes uitgevoerd en door Mr. Jan van den Bos (denkkelijk organist te 's-Hertogenbosch) en Mr. Peter, organist van de kerk van Oudmunster, als deskundigen opgenomen.

Het instrument werd in orde gehouden of geaccordeerd door Gijsbert Talp in 1404, 1419 en 1423, door Jannes Reym in 1428, 1430-1433, 1450 en 1454 en door Beernt uten Enghe in 1575/5.

Hoe het orgel in 1579 beschadigd en in 1587 hersteld werd, is reeds vroeger aangetoond⁴¹, zodat wij op die zaak niet hoeven terug te komen. Het is echter hier de plaats op een vernieuwing de aandacht te vestigen die tot nog toe onbekend was gebleven.

Blijkens de in het archief van de St. Jacobskerk aanwezige stukken verbonden zich op 28 september 1609 de orgelmakers Mr. Dirk Peters de Swart en Mr. Jacob Jans jegens de kerkmeesters het kerkorgel te herstellen voor de som van 540 Karolus guldens volgens een uitvoerig bestek, waaruit blijkt dat het een verbetering van het instrument gold. Ook namen zij op zich het werk van het

---

39 Blijkbaar heeft die schildering met het daar tegenover geplaatste St. Jansaltaar in verband gestaan. Gesch. Blz. 33

40 Gesch. blz. 20

41 Gesch. blz. 20-22

kleine orgel (blijkbaar het voormalige orgel van de O. L. Vrouwe broederschap⁴²) na te zien en de pijpen die uit de gaten geraakt waren, weer sprekend te maken. De herstellingswerken aan het grote orgel kwamen bij gedeelten in 1610 en 1612 tot stand; die aan het kleine eerst in 1614. Telkens werden zij door Mr. Peter uten Bogaert, organist de van St. Pieters en Nicolaaskerken, en Mr. Anthonius Wyborich, organist van de Domkerk, als deskundigen onderzocht en goedgekeurd. Nadat de werkzaamheden waren afgelopen, verbonden zich de beide aannemers de twee orgels te accorderen volgens het oude gebruik, waarvoor zij tien jaren lang 8 guldens, 10 stuivers per jaar zouden genieten. Deze overeenkomst dagtekent van 10 februari 1614.

Gelijktijdig met de vernieuwing van het grote kerkorgel lieten kerkmeesters de beide zijden van het positief met vier dieren versieren. Een kistenmaker vervaardigde daartoe vier ramen, die met 15 el linnendoek bekleed werden. Het schilderwerk werd daarop door Roelof van Zyll voor 55 gulden aangebracht⁴³. Het zijn waarschijnlijk die deuren, welke tot op heden bewaard zijn gebleven⁴⁴.

3 – De Achterkerk

De ruimten bezijden en achter de toren maakt en zeker geheel op zichzelf uit. Zoals is gebleken, bestond er reeds voor de verbouwing omstreeks 1460 een achterkerk, wier inrichting wel niet veel van die van de latere constructie zal hebben verschild.

In die achterkerk, en wel bepaaldelijk in het noordelijke gedeelte, hebben wij de doopvont gezocht⁴⁵. In 1391 werd de vont gewijd, zodat het niet onwaarschijnlijk is, dat er toen een nieuwe werd gemaakt. Bij de verbouwing van de achterkerk onderging zij in 1461 een verplaatsing. In latere tijd blijkt het dat zij van metaal is, daar zij toen werd geschuurd.

Het Vontsaltaar, dat bij het doopvont moet hebben gestaan, was naar alle waarschijnlijkheid aan St. Leonard gewijd⁴⁶. Toen de oude achterkerk nog bestond, schijnt het zich in een kapel te hebben bevonden, waarin zeker ook het doopvont geplaatst zal zijn. Immers in 1454 werd er voor St. Leonard een eiken rib gemaakt, waarop de kaarsen gesteld moesten worden, die men aan de heilige offerde. Zulk een rib heeft men moeilijk ergens anders dan voor de ingang van een kapel kunnen aanbrengen. Ook werd er toen voor St. Leonard een ijzeren tralie geplaatst.

Op de noordelijke torenwand was vroeger een bijna geheel vergane muurschildering te onderscheiden, die bij de gehele wegruimen van de kalk in 1882 beter zichtbaar is geworden. Zij bleek de stigmatisatie van de H. Franciscus voor te stellen. In het midden stond Christus aan het kruis, uit wiens wonden bloedstralen vloeiden naar de handen en de voeten van de heilige, die aan de rechterzijde van de Heiland met uitgestrekte armen achterover ter aarde lag. Ook kwam er toen onder het tweede noordelijke venster een schildering voor de dag, vrouwelijke heiligen in extatische houding naar boven ziende voorstellende, waarschijnlijk in verband met hetgeen op het geschilderd glasraam daarboven afgebeeld is geweest.

Gaat men tot de beschouwing van het zuidelijke deel van de achterkerk over, dan verdient in de eerste plaatst het grote crucifix onze aandacht, hetwelk daar aan de torenwand bevestigd is geweest⁴⁷. In 1461, denkelijk bij de verbouwing van de achterkerk, werd het gemaakt en geverfd en in het volgende jaar sneed men lovers en andere versieringen aan het overstek, dat zich boven dat kruisbeeld aan de toren bevond. Denkelijk was dat overstek een houten baldakijn. De opening van de torenmuur onder de plaatst waar zich het crucifix heeft bevonden, is naar onze gissing voor een

---

42 Gesch. blz. 54

43 Kerkmeestersrekening van Martini 1608-1609

44 Gesch. blz. 22

45 Gesch. blz. 22

46 Gesch. blz. 22

47 Gesch. blz. 23

heilig graf bestemd geweest⁴⁸. Dat vermoeden wordt nu door de rekeningen bevestigd. Volgens die van 1407 bevond er zich een klein offerblok "neffen dat heilige cruys ende dat heilige graft". Kruis en graf waren derhalve in elkanders onmiddellijke nabijheid.

Wij wisten, dat, nadat de St. Jacobskerk voor de Hervormden eredienst was ingericht, er een vaste armenbroodtafel bestond en deze tegen de zuidwand van de toren geplaatst was. In het onzekere verkeerden wij alleen, of er zulk een vaste tafel ook voor die tijd bestond⁴⁹. Alle twijfel wordt dienaangaande opgeheven door de rekening van 1560/1, volgen welke er een graf verkocht werd "leggende onder den armen pot haer tafel daer zy dat broot den armen deylen".

In de vensters van de achterkerk stonden glasramen, die merendeels, zo niet alle, voorstellingen in schilderwerk te zien gaven. Ten einde hun plaatsing enigszins te kunnen bepalen, is het nodig eerst te onderzoeken welke glasramen er voor de Hervorming in de kerk aanwezig zijn geweest en daarna bij die van de achterkerk meer in het bijzonder stil te staan. Vooraf menen wij er aan te moeten herinneren wat ons reeds aangaande vroegere tijdperk gebleken was. Volgens de ons bekende gegevens stond er:

1 - In het noord of O.L. Vrouwekoor

- a) een glasraam van de O.L. Vrouwe broederschap
- b) een glasraam door de Domproost geschonken in 1509/10
- c) een glasraam door Jan van Wee of Weede geschonken in 1512/3⁵⁰

2 - In het noorden van het kruiswerk: een glasraam met de wapens en kwartieren van de geslachten Culenburch en Bueren⁵¹

3 - In het noorden van het schip: een glasraam dat de kruisdragende Christus en, al de schenker daarvan, bisschop Frederik van Tautenburch voorstelde⁵². Onderin zijn de volgende wapens te zien:

4 - In het zuiden van het kruiswerk: een glasraam met de afbeelding van een mannelijke geestelijke en de kwartieren van Soudenbalch⁵³

5 - In de St. Andrieskapel: een glasraam van het Duitse Huis⁵⁴.

6 - In het zuiden van het schip: een glasraam met de afbeelding van de zeven keurvorsten, in 1458 door de Hanse geschonken⁵⁵.

Volgens de rekening van 1496 werden er in dat jaar aan nagenoeg alle glasramen van de kerk zekere

48 Gesch. blz. 23

49 Gesch. blz. 24

50 Gesch. blz. 54. Een van deze glazen moet een gekruiste Christus en wapens hebben voorgesteld. Gesch blz. 79 en 80

51 Gesch. blz. 80

52 Gesch. blz. 80 – Volgens Buchelius is dit raam in 1566 geplaatst. Uit zijn verslag komen ook de wapens.

53 Gesch. blz. 80

54 Gesch. blz. 34 en 64

55 Gesch. blz. 80

herstellingen aangebracht. Een zestien worden daarin achtereenvolgens genoemd. Daarna wordt vermeld, dat er aan de tien glazen aan de noordzijde 30 stuivers was besteed. Hieruit volgt, dat de afzonderlijke glazen niet in het noorden hebben gestaan. Bezieet men de lijst nauwkeurig, dan blijkt het, dat die glazen in de volgorde hunner plaatsing worden opgesomd en wel van het westen langs de zuidzijde naar het oosten. De eerste hebben ongetwijfeld in de achterkerk en de laatste in het zuidkoor gestaan. Wij worden derhalve door die opgave omtrent de plaatsing van ieder glas nauwkeurig ingelicht en zullen ze opsommen in de volgorde die door de rekeningen wordt aangegeven.

- 1 - Het "Weerdenaersglas", denkelijk aan de westzijde rechts naar de ingang
- 2 - Het "Wantsnijdersglas", denkelijk aan de westzijde boven de ingang
- 3 - Het "Brouwersglas", denkelijk aan de westzijde, links naast de ingang
- 4 - Het "Weversglas", denkelijk in het eerste venster aan de zuidzijde
- 5 - Het "glas neffen 't heylich graff", denkelijk in het tweede venster aan de zuidzijde tegenover het crucifix en het heilige graf.
- 6 - Het "glas naest die rode capell", denkelijk in het derde venster aan de zuidzijde naast de O.L. Vrouwekapel
- 7 - Het "glas in de rode capell", denkelijk in de O.L. Vrouwekapel
- 8 - het "glas boven die zuytdoer".
- 9 - Het "glas in de sunte Nyclaes cappell".
- 10 - Het "glas van Brederode", denkelijk in het venster links naast de St. Nicolaaskapel.
- 11 - Het "glas van bisschop Davidt", blijkbaar van David van Bourgondië, denkelijk in het venster rechts naast de St. Andrienskapel.
- 12 - Het "glas van de Oesterlinex", denkelijk in de St. Andrienskapel
- 13 - "heer Evert Zoudenbalch glas", denkelijk in het zuiden van het kruiswerk
- 14 - "Jan Dirckss. glas", denkelijk in het venster rechts van de koorsluiting van het zuidkoor.
- 15 - Het "glas van de cruysbroeders", denkelijk in het middenvenster van de koorsluiting van het zuidkoor.
- 16 - Het "glas boven dat heylich graff van Ansem Zalm", denkelijk in het venster links van de koorsluiting van het zuidkoor.

Toetst men deze plaatsbepalingen aan hetgeen wij omtrent de glasramen van de kerk reeds wisten, dat blijkt tussen beide in zover overeenstemming te bestaan, dat in het zuiden van het kruiswerk het glas van Soudenbalch bevond. Maar er is ook één verschilpunt. Tot nu toe hadden wij aangenomen dat er in de St. Andrienskapel een glasraam van het Deutsche Huis was geplaatst en in een venster van het zuidpand van het schip dat van de Oosterlingen of de Hanze voorkwam. In de medegedeelde lijst wordt echter alleen het glas der Oosterlingen vermeld, dat wij in de St. Andrienskapel te huis hebben gebracht. Waarschijnlijk laat zich die tegenstrijdigheid op de volgende wijze verklaren. Dat er in de St. Andrienskapel een glas van het Deutsche Huis bestond, was ons bekend uit de fundatiebrief van 1492 van die kapel. Dit charter is echter niet meer in originali voorhanden, maar een afschrift daarvan, dat in de zeventiende eeuw is gemaakt. Wellicht heeft er in het oorspronkelijke "Duytsche Hansen" gestaan en heeft de afschrijver dit als "Duitcher Huysen" gelezen. Volgens die verklaring zou er dan geen glas van het Deutsche Huis hebben bestaan en dat van de Hanse zeer goed in de St. Andrienskapel gesteld kunnen zijn geworden.

De rekeningen brengen slechts weinige andere glasramen aan het licht, dan die in de meergemelde lijst van 1496 zijn opgegeven. Alleen de volgende worden nog uitdrukkelijk aangeduid.

1) Het glas "daer sinte Christoffel, sinte Cornelis ende sinte Anthonis samen in staen", hetwel men in 1432 liet maken en denkelijk plaatste in de noordwand van het schip⁵⁶. Het werd door de glazenmakener Yzebrant voor 72 gulden geleverd.

2) Het "glas van Buren", dat in 1501 vermeld wordt en blijkbaar hetzelfde was als dat, waarop de kwartieren van Culenborch en Buren waren afgebeeld en dat in de noordwand van het kruiswerk stond⁵⁷.

3) Het "louwersglas", dat eveneens in 1501 vermeld wordt en waarschijnlijk stond in de nabijheid van het altaar van het louwersgild, welk standplaats onbekend is.

4) Een glasraam, dat in 1501 door de schout van Utrecht was geschonken. Deze schijnt als model een glas in de kerk te Oudenbosch hebben aangewezen. Immers kerkmeesters reisden met de schout en een glazenmaker naar die plaats om het te bezien. In 1501 vervulde Jan over de Vecht de functie van schout en werd in het volgende jaar door "jonge" Bernt Proeys opgevolgd⁵⁸.

Bovendien kunnen we nog mededelen, dat er in 1540 aan de noordzijde drie nieuwe glasramen waren, die dus niet lang voor die tijd vervaardigd moeten zijn.

Wij behoren nu meer opzettelijk bij enige glasramen van de achterkerk stil te staan. Zoals is gebleken, moeten de zes eerste van de hierboven medegedeelde lijst van 1406 aan de west en zuidzijde van de kerk aanwezig geweest zijn.

Het eerste wordt het "Weerdenaersglas" genoemd. Dit is blijkbaar het "glas after den toern", dat men in 1462 bij de verbouwing van de achterkerk liet maken. Het bestond uit 126 voet "gescreven werck" en 135 voet "witwerk", zodat de geschilderde en onbeschilderde gedeeltes ongeveer van gelijke grootte moeten zijn geweest. Het kostte 55 gulden, waarin de burens in de Weerd 41 gulden en 4 kromstaarten hebben bijgedragen. Vermoedelijk heeft men op grond hiervan het "Weerdenaersglas" genoemd.

Bij de verbouwing van de achterkerk in 1461 werd ook het "snijdersglas" gezet⁵⁹. Of dit raam te onderscheiden is van het wantsnijdersglas, dat in de lijst van 1596 voorkomt, durven wij niet te beslissen. Zeker is het, dat er te Utrecht zowel een snijders en als een wantsnijdersgild heeft bestaan en bovendien een corporatie der oudewantsnijders.

In 1450 komt het wolleweversglas voor. Blijkbaar is dit het weversglas, hierboven in de lijst van 1496 vermeld. Er bestond te Utrecht zowel een wollewevers als een linnenweversgilde. Daar het laatste een perk in de St. Jacobskerk bezat, zou men bij het weversglas aan de laatstgenoemde corporatie kunnen denken. Het zal echter later blijken, dat zij dat perk eerst na de Hervorming bekomen heeft, zodat er geen grond is om de identiteit van wevers- en wolleweversglas te betwijfelen. Daar de achterkerk eerst in 1450 verbouwd werd, moet dit glas van de oude naar de nieuwe constructie zijn overgebracht.

Opmerkelijk is het dat de gilden der wantsnijders, brouwers en wollewevers, voor zover ons bekend geen perken in de St. Jacobskerk hadden en toch door het schenken van de ramen tot opluistering van dat gebouw hebben bijgedragen.

4 – De zijpanden van het schip en het kruiswerk.

Hebben wij ons tot nog toe met de inrichting en uitrusting van het kerkgebouw bezig gehouden,

---

56 Zie hierboven blz. 5

57 Zie hierboven blz. 21

58 Men zie de regeringslijst bij Van de Water. Groot. Utr. Placcaatb. dl III. blz 159

59 Zie hierboven blz. 6

voor zover zij hoofdzakelijk op de parochiale kerkdienst betrekking had, zo behoren wij thans meer uitsluitend onze aandacht te vestigen op de bijzondere altaren en de broederschaps- en gildeperken, die zich hierbij aansloten. Die altaren waren voornamelijk in de zijpanden van het schip en ruiswerk en in de zijkoren en kapellen geplaatst. Tot recht verstand van hetgeen daaromtrent al worden medegedeeld zal het nuttig zijn ons in herinnering te brengen wat ons vroeger reed omtrent de altaren der St. Jacobskerk en in dat gebouw gevestigde corporaties bekend was geworden.

Behalve het hoogaltaar komen het eerst het St. Nicolaasaltaar in 1303 en het Heilig Kruisaltaar in 1322 voor, die lang de twee enige bijzondere altaren schijnen te zijn geweest. Terwijl langzamerhand het St. Nicolaasaltaar weer verdwijnt, wordt het O.L. Vrouwe-altaar voor het eerst in 1737 vermeld⁶⁰. De overige altaren komen niet voor de 15e en 16e eeuw voor. In dat latere tijdperk waren de volgende bekend

1. Het hoofdaltaar op het hoogkoor. Hieraan was denkelijk het Sacramentsbroederschap gevestigd ⁶¹.
2. Het St. Peters- en Paulusaltaar⁶².
3. Het St. Jansaltaar aan de zuidelijke voorpijler van het koor⁶³.
4. Het S. Joostaltaar met de St. Joostbroederschap⁶⁴.
5. Het St. Elisabethaltaar aan de noordelijke transeptpijler of eerste noordelijke pijler van het schip, van het kruiswerk af gerekend. Hieraan de St. Elisabethsbroederschap⁶⁵.
6. Het St. Victorisaltaar in het noorden, denkelijk aan de tweede noordelijke pijler van het schip, van het kruiswerk af gerekend. Hieraan het molenaarsgilde⁶⁶.
7. Het St. Stevensaltaar met de St. Stevensbroederschap⁶⁷.
8. Het O.L. Vrouwe-altaar. Recht tegenover de St. Andrieskapel, dus aan de zuidelijke transeptpijler of eerste pijler van het schip, van het kruiswerk af gerekend. Hieraan vermoedelijk het zakkendragersgilde⁶⁸.
9. Het St. Salvatorsaltaar⁶⁹.
10. Het St. Agatha-altaar⁷⁰.
11. Het St. Barbara-altaar ⁷¹.
12. Het St. Anthonisaltaar tegen de westelijke buitenwand van de toren. Hieraan het St. Barbarabroederschap⁷².
13. Het St. Leonardsaltaar, denkelijk één met het Vontsaltaar, blijkbaar bij het doopvont in de achterkerk⁷³.
14. Het St. Jacobsaltaar, eerst in de St. Jacobskapel en later in het noordpand van het kruiswerk. Hieraan het St. Jacobsbroederschap⁷⁴.
15. Het O.L. Vrouwe-altaar ter nood Gods, eert in het noordpand van het kruiswerk en later in het noord- of O.L. Vrouwe-koor. Hieraan het O.L. Vrouwe-broederschap ter nood Gods⁷⁵.
16. Het St. Catharina- en Agatha-altaar in de H. Kruiskapel of het H. Kruis- of zuidkoor.

---

60 Gesch. blz. 24, 25, 57 vgl. hierboven blz. 2 noot 2.

61 Gesch. blz. 15.

62 Gesch. blz. 31.

63 Gesch. blz. 31, 33. Het altaar is in 1495 gesticht door Johanna van Weelden (weduwe van Hamerstein). Zie Historisch Genootschap 1881 blz. 231

64 Gesch. blz. 15.

65 Gesch. blz. 31, 32, 37.

66 Gesch. blz. 31, 32, 37.

67 Gesch. blz. 31.

68 Gesch. blz. 31, 32, 33, 34.

69 Gesch. blz. 31.

70 Gesch. blz. 31.

71 Gesch. blz. 28.

72 Gesch. blz. 26.

73 Gesch. blz. 22, 23.

74 Gesch. blz. 32, 40, 52.

75 Gesch. blz. 40, 53

- Hieraan het H. Kruisbroederschap⁷⁶.
17. Het altaar in het noorden van het H. Kruiskoor⁷⁷.
  18. Het altaar in de O.L. Vrouwekapel naast de zuiddeur⁷⁸.
  19. Het altaar in de St. Nicolaaskapel⁷⁹.
  20. Het altaar in de St. Andrieskapel⁸⁰
  21. Het altaar in de St. Machutuskapel, waaraan eerst de schuitenvoerders gevestigd waren, die zich later verplaatsten naar een altaar in het noorden van het schip⁸¹

Ook komt nog voor het louwers-altaar of het altaar waaraan het louwersgild gevestigd was⁸². Misschien was het één van de opgenoemde altaren.

Behalve de opgenoemde broederschappen bestond er ook het St. Anna-, Hubert- en Erasmusbroederschap, gewoonlijk het St. Hubertsbroederschap genoemd. Deze had haar graf onder het kruisgewelf van het zuidpand van het schip, uitkomende aan de zuidelijke deur. Daar zal ook ergens het altaar zijn geweest. Eerst was aangenomen, dat op die plaatst het linnenweversgilde zijn park had gehad, maar later is gebleken dat die corporatie voor de Hervorming in de St. Nicolaaskerk gevestigd was en eerst in 1603 vier graven van het St. Hubertsbroederschap in de St. Jacobskerk heeft aangekocht, zodat zij toen eerst tot die kerk in betrekking is gekomen⁸³. Uit een later gevonden akte blijkt thans, dat het gilde reeds in 1596 acht grafsteden aan de zuidzijde van de kerk bekomen heeft⁸⁴. Deze werden later met de andere vier tot een kelder verbouwd⁸⁵.

Evenals elders bestond ook in de St. Jacobskerk het gebruik van bij zekere beelden offerblokken te plaatsen, waarin de gelovigen uit devotie voor de heiligen, welke door die beelden voorgesteld, hunne gaven wierpen. De meeste van deze beelden stonden op altaren in de kerk. De opbrengst van de blokken verviel aan de kerk en werd door kerkmeesters in hun rekeningen verantwoord. De posten, hierop betrekking, zijn niet onbelangrijk wanneer ze in verband met de aanwezige altaren wordt beschouwd. Bij de offerblokken in de kerk vindt men ook melding gemaakt van die, welke bij zekere "huiskens" of kapelletjes daarbuiten binnen de parochie waren gesteld, waarin zich ook heiligenbeelden bevonden. Deze kapelletjes, waarin het beeld achter een glasraam prijkte, werden ook door de kerkmeesters onderhouden. Wij laten hier enige opgaven der offerblokken uit verschillende tijdperken volgen, waaruit blijken zal, dat hun getal tamelijk wisselend is geweest.

In 1395

1. voor St. Germeyn (St. Germanus)
2. voor O.L. Vrouw ter nood Gods, dus voor het altaar dien naam.
3. voor St. Nicolaas voor de weerdpoort.

Tussen 1428 en 1433

1. bij het wijwatervat aan de pilaar. Misschien was dat blok aan de eerste pijler ten oosten van de toren bevestigd, waar het tegenover de zuidelijke deur stond. Aan diezelfde pijler bevindt zich thans nog het blok van de armenpot met het paneeltje met schilderwerk van 1669, dat daarop betrekking heeft⁸⁶. Blijkens geschilderde versieringen, die boven dat paneeltje op de pijler ontdekt zijn, moet er reeds in de

---

76 Gesch. blz. 57.

77 Gesch. blz. 57.

78 Gesch. blz. 61.

79 Gesch. blz. 62.

80 Gesch. blz. 64.

81 Gesch. blz. 32, 38 65.

82 Gesch. blz. 32.

83 Gesch. blz. 32, 33, 35, 195.

84 Akte van 8 april 1596 in het archief van de St. Jacobskerk.

85 Gesch. blz. 195.

86 Gesch. blz. 81.

middeleeuwen zo'n paneeltje op die plaats bevestigd zijn geweest. Toen het wijwatervat na de Hervorming was verwijderd, kan het blok door de kerkmeesters aan de armenpot zijn afgestaan.

2. Voor St. Cornelis en St. Anthonis. Die beelden stonden, gelijk later blijken zal, op het St. Victorisaltaar.
3. Voor het O.L. Vrouwe ter noods Gods.
4. Voor het H. Kruiskapel
5. voor de St. Remey (St. Remigius)
6. voor St. Aachten en Apollonia, gewoon het St. Aachtenblok genoemd. Gelijk later zal worden aangetoond, stonden die beelden op het St. Joostaltaar.
7. voor O.L. Vrouw in de kapel naast de zuidelijke deur.
8. voor St. Nicolaas voor de Weerdpoort
9. voor St. Ewoud op de Vecht.
10. Voor O.L. Vrouw op de St. Jacobsbrug.
11. In de St. Catharijnepoort.

In de tweede helft van de 15e eeuw:

1. bij het wijwatervat aan de pilaar (1492).
2. Voor de H. Kruiskapel (1492).
3. voor het heilige graf (1450, 1492).
4. voor St. Brigitta (1467, 1492)
5. voor St. Geroen (1492).
6. voor St. Anthonis (1492).
7. voor St. Machutus (1492).

In de tweede helft van de 16e eeuw:

1. "te midswegen in de kerk" (1574/5), denkkelijk hetzelfde als bij het wijwatervat aan de pilaar.
2. Voor St. Machutus (1574/5)

Dragen deze bijzonderheden aangaande de offerblokken tot onze kennis van de vroegere inrichting der kerk bij, een overzicht van de in de kerk gevestigde corporaties bekomen wij door de rekeningen waar de ontvangst van de grafopeningen verantwoord wordt. Hieruit blijkt toch, dat de volgende broederschappen en gildegaven in de St. Jacobskerk hebben bestaan:

1. van de St. Joostbroederschap sinds 1432.
2. van het H. Kruisbroederschap sinds 1432.
3. van het molenaarsgilde sinds 1432.
4. van het St. Anthonisbroederschap sinds 1450.
5. van het O.L. Vrouwebroederschap sinds 1450.
6. van het St. Stevensbroederschap sinds 1488.
7. van het St. Barbarabroederschap sinds 1494.
8. van het zakkendragersgilde sinds 1495.
9. van het St. Elisabethsbroederschap sinds 1495.
10. van het St. Jacobsbroederschap sinds 1515.
11. van het St. Anna-broederschap (denkkelijk één met het St. Hubertsbroederschap) sinds 1515.
12. van het louwersgilde sinds 1520
13. van het schuitenvoerdersgilde sinds 1574
14. van het Sacramentsbroederschap sinds 1574/5.

Hoe volledig ook deze lijst schijnt te zijn, is het te betreuren dat er slechts zo weinig kerkmeester rekeningen bewaard gebleven zijn, daar, zo die talrijker waren, wij nauwkeurige zouden kunnen aangeven wanneer die graven voor het eerst voorkomen, hetgeen ons in staan zou stellen met vrij

grote zekerheid de tijdstippen te bepalen waarop de verschillende corporaties zich in de kerk gevestigd hebben.

Na deze algemene beschouwingen behoren wij thans meer opzettelijk bij enige altaren in de zijpanden van het schip en kruiswerk til te staan.

Men begrijpt dat het St. Elisabethsaltaar, dat tegen de noordelijke transseptpijler steunde, en het St. Victorsaltaar, dat vermoedelijk aan de pijler daarachter bevestigd was, die standplaatsen niet kunnen hebben bekomen dan nadat het noordpand van het schip omstreeks 1430 gebouwd werd, daar voor die tijd die pijlers nog niet aanwezig waren⁸⁷. Dat zij gelijktijdig met die verbouwing daar geplaatst zijn, is zeer waarschijnlijk.

Het St. Elisabethsaltaar stond ook als altaar der twaalf apostelen bekend⁸⁸. In 1433, dus terstond na de verbouwing, werd op dat "apostelen outaer" een nieuw beeld van St. Jacob gesteld. Hieruit blijkt dus dat men zich toen met de uitrusting van het altaar bezig hield, hetgeen met zijn plaatsing kan hebben samengehangen. Hoe het verder werd versierd blijft ons onbekend. Alleen kunnen wij nagaan dat daarbij ook engelenbeelden werden geplaatst.

Het St. Victorsaltaar was aan St. Victor, St. Cornelis en St. Anthonis gewijd⁸⁹. Tijdens de verbouwing werd ook dit altaar onderhanden genomen, zodat het waarschijnlijk is dat men het toen op zijn latere plaats heeft gezet. Immers Luytkyn de beeldsnijder maakte of vermaakte in 1431 de beelden van de drie genoemde heiligen, welke vervolgens door de schilder Jan van Huemen gestoffeerd werden.

Dit altaar werd ook wel naar St. Cornelis en St. Anthonis genoemd. Immers het daarbij aanwezige offerbok, dat wij in 1432 aangeduid vinden als "Sinte Cornelis ende Sinte Anthonus bloc dat voer Sinte Victoer staet", heette in 1430 het "bloec dat voer Sinte Cornelys ende voer Sinte Antonus outaer staet"⁹⁰. In 1428 schijnt het altaar als dat van Sint Anthonis vermeld te zijn geworden. Toen er later een ander St. Anthonisaltaar achter de toren werd gesticht, schijnt voor het hier bedoelde de benaming naar St. Victor gebruikelijker te zijn geworden.

Voor de verbouwing moet het altaar reeds in de kerk hebben gestaan. Waar het zich bevond is echter onbekend. Zeker is het alleen, dat het toen ook tegen een pijler steunde. Zijn uitrusting werd in 1415 geheel veranderd. Een steenhouwer "verhieuw" toen het steenwerk waar het St. Anthonisbeeld stond en verzette het. Tot opsiering van het altaar werd een oude tafel aangewend, die door een timmerman korter werd gemaakt. Godevaert van der Helle, blijkbaar een houtsnijder, was toen ook werkzaam. Hij vervaardigde de tabernakel boven het St. Anthonisbeeld en bracht boogjes ("hecketten", arquetten) en een kruis in genoemde tafel aan. Daarna verfde de schilder Dirk Bertoudszoen de tafel opnieuw en voorzag de daarin aanwezige beelden van schilderwerk en paste diezelfde bewerking toe op het St. Anthonisbeeld met de tabernakel en de pijler waartegen alles was geplaatst. Bij die gelegenheid maakte een timmerman uit sparren en wagenschot een "raemt", dat hij voor het altaar stelde, denkelijk opdat men daarop kaarsen zou kunnen plaatsen. Ook werd voor het altaar een blaker bevestigd.

Reeds vroeger is er op gewezen dat men in 1432 een glasraam liet maken waarop St. Christoffel, St. Cornelis en St. Anthonis waren afgebeeld, en dat het in een venster van het nieuwe noordpand van het schip geplaatst moet zijn⁹¹. In verband met de voorstelling hebben wij het zeker in de nabijheid van het St. Victorsaltaar te zoeken.

---

87 Zie hierboven blz. 3.

88 Gesch. blz. 37.

89 Gesch. blz. 37

90 Het blok stond in een kist, die in 1428 van een nieuw slot werd voorzien.

91 Zie hierboven blz. 5.

Het waren niet alleen de altaren van St. Elisabeth en Victor die tijdens de verbouwing van de noordzijde van het schip werden versierd of gerestaureerd. Ook bij andere had dit plaats, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat zij zich voor of na dat tijdstip in dat gedeelte van de kerk hebben bevonden. Zo werkte Luytken Petersz, de beeldsnijder in 1433 aan de beelden, die op het St. Joostaltaar waren geplaatst, namelijk die van St. Aachten en St. Apollonio en van de vier “mannekens” die bij het beeld van St. Joost stonden. De schilder Aernt Claesz, maakte ze daarna schoon en stoffeerde ze. Het St. Nicolaasaltaar, dat later niet meer voorkomt, werd toen ook gerestaureerd. Immers de schilder Jan van Huemen bestelde in 1431 wat er gebroken was aan de daarop voorkomende voorstelling van O.L. Vrouw met de drie koningen en stoffeerde die. Een derde altaar schijnt bedoeld te zijn, waar vermeld wordt, dat Aernt Claesz in 1433 de beelden van St. Koryn (Quirinus), St. Remey en St. Machutus polychromeerde. Boven het beeld van St. Remey prijkte dat van St. Christoffel. Immers Aernt Claesz maakte en stoffeerde in 1431 St. Christoffel, “die boven Sinte Remey staet”, nadat men voor het beeld gelden had ingezameld. Daar Aernt Claesz een schilder was, zal hij het slechts hebben gepolychromeerd. Het beeld zelf zal wel door een andere geleverd zijn geweest.

In het zuidpand van het schip bevond zich, gelijk bekend is, aan den transeptpijler een altaar van O.L. Vrouw. Wij vinden het eerst vermeld in 1433 tijdens de bouw van het zuidpand van het schip, wij welke gelegenheid het eerst aan die pijler bevestigd kan zijn geworden. Ons vermoeden, dat dit altaar in gebruik was bij het zakkendragersgilde blijkt juist te zijn, daar de blaker die toen bij het altaar aan de pijler bevestigd werd, “der pijnre blaker” genoemd wordt.

Bij het verwijderen van de daarop aanwezige kalklaag in 1822, is tegenover dat altaar op de buitenwand van het gerwkamertje der St. Andriesskapel een gedenksteen aan het licht gekomen waarop een opschrift was uitgebeiteld dat van boven geheel en van onderen op vele plaatsen vergaan is. Toch kon men uit het overgeblevene genoegzaam opmaken, dat het de fundatie van verschillende memorie vermeldde, gesticht door Reyer Willemsz en zijn huisvrouw Margriet Willem Kroken dochter. Hiertoe behoorde ook een lezende mis, in 1466 door hen gesticht op het altaar der pijnrebroederschap, dus op het O.L. Vrouwe-altaar in de onmiddellijke nabijheid, hetgeen verklaart waarom de gedenksteen op die plaats gesteld is geworden ⁹².

In 1882 is op het westelijk muurvlak van de boog die het zuidpand van het schip van het kruiswerk afscheidt, een schildering ontbloot, die een gezicht op de stad Utrecht voorstelde, denkelijk bij de Weerd⁹³.

De zuid- en noordportalen van de kerk kunnen natuurlijk niet van een oudere dagtekening zijn dan de tegenwoordige zijpanden van het schip. De zuidelijke deur van de oude kerk was met beelden versierd. Aan de boven en benedenzijde, dus aan beide zijden prijkte een beeld van O.L. Vrouw en aan de deur zelf een beeld van St. Jacob. Dit drietal werd in 1416 door de schilder Derk Bertoutsz schoongemaakt. Of zij na de verbouwing naar de nieuwe zuidelijke deur zijn overgebracht is niet bekend.

Tegen de oostwand van het noordpand van het kruiswerk stond het St. Jacobsaltaar, dat ongeveer op die plaats het O.L. Vrouwe-altaar ter nood Gods op het einde der 15e eeuw vervangen heeft. De aan het altaar gevestigde St. Jacobsbroederschap bestond uit heb, die een bedevaart naar het graf van St. Jacob te Compostella in Galicië hadden gedaan. Blijkbaar heeft hierop een kleine muurschildering betrekking, die in 1882 op het aangrenzende gedeelte van de noordwand van het kruiswerk is

⁹² De inhoud van de brief, welke die fundatie bevat, is in de Gesch. van de Kerspelkerk van St. Jacob onder bijlage XVIII medegedeeld. Een latere stichtingsbrief van 1479 is in het derde deel van het Archief voor het aartsbisdom Utrecht uitgegeven. Uit het slot van het opschrift blijkt, dat Reyer op 13 juni 1490 overleed. De sterfdatum van zijn vrouw is niet ingevuld.

⁹³ Een reproductie is thans in het Stedelijk Museum aanwezig.

ontdekt. Deze stelde een graftombe voor met nissen, waarin heiligenbeelden werden geplaatst. Aan het hoofdeinde zweefde een engeltje. Meer was er niet te onderscheiden.

Reeds vroeger is aangetoond, dat het orgel van het O.L. Vrouwebroederschap in de noordwesthoek van het kruiswerk moet hebben gestaan. Seder 1511 had het broederschap geen eigen organist meer, maar zorgden kerkmeesters voor het orgelspel, dat zich onder hare diensten liet horen⁹⁴. Wij kunnen hieruit veilig afleiden, dat het broederschaporgel toen onder het beheer van kerkmeesters is gekomen. Denkelijk was dit het kleine orgel, waarvoor kerkmeesters later zorg droegen en dat het na de Hervorming in het zuidelijke gedeelte van het kruiswerk heeft gestaan. Toen het grote orgel in 1560/1 door de orgelmaker Mr. Jan Roes hersteld werd, nam hij ook het kleine orgel onderhanden. Welke werkzaamheden daaraan in 1609 zijn verricht, is reeds vroeger medegedeeld⁹⁵.

5 – *Het O.L. Vrouwekoor*

Het noord of O.L. Vrouwekoor is, zoals bekend is, in 1498 gebouwd in plaats van de kleinere St. Jacobskapel, welke daar vroeger stond. Het altaar, daar in die kapel aanwezig, zou volgens de vroeger medegedeelde gegevens niet lang voor 1422 gewijd zijn⁹⁶. Thans blijkt echter, dat altaar en kapel reeds in 1406 voorkomen. In 1415 zette een steenhouwer (Hubrecht Danielsz) voor de kapel een traliewerk en werd een ijzeren blaker voor die kapel aangebracht.

Omtrent de uitrusting van het O.L. Vrouwekoor, dat vroeger zo uitvoerig behandeld is, valt niet veel nieuws mede te delen. In 1497, dus ongeveer in dezelfde tijd, waarin dat koor gebouwd werd, werd het kapiteel vervaardigd, waarop het beeld van St. Dionys stond. Het is niet onmogelijk dat dit beeld in het nieuwe noordkoor werd geplaatst, misschien tussen de twee vensters van de noordwand, tegen het geschilderde tapijt⁹⁷, dat zich aldaar bevindt.

Neemt men in aanmerking, dat in het zuidkoor twee altaren aanwezig waren, waarvan één in het noorden stond, waarschijnlijk tegen de pijler, die het hoogkoor van het zuidkoor scheidt, dan is het niet onwaarschijnlijk dat er in in noordkoor ook twee altaren geweest zijn. Namelijk het O.L. Vrouwe-altaar en een ander, dat tegen de pijler tussen het hoogkoor en noordkoor geplaatst kan zijn. Misschien was dit het St. Peters en Paulusaltaar dat wij nog niet thuis hebben kunnen brengen. Immers bij de behandeling van het hoogkoor hebben wij van een St. Petersbeeld in verband met het koor melding gevonden. Dit beeld kan zeer goed boven een altaar hebben gestaan en dan is de gissing niet te gewaagd dat het op het hier bedoelde betrekking had.

6 – *Het H. Kruiskoor*

Van de inrichting en uitrusting van het H. Kruis- of zuidkoor is reeds vroeger een beschrijving gegeven, waaraan thans nog het een en ander kan worden toegevoegd. Gelijk bekend is, was in dat koor het H. Kruisbroederschap gevestigd. Van haar graf hadden wij in haar rekeningen geen melding gevonden⁹⁸. Uit die van de kerkmeesters blijkt echter, dat zij er een gehad heeft⁹⁹ en teven wanneer zij het verkregen heeft. Immers in 1431 kocht de broederschap van de kerk "**die twe graven, die voir des heylichs cruys outaer leggen inder capellen**". Dit belet

---

94 Gesch. blz. 54.

95 Zie boven blz. 19.

96 Gesch. blz. 5 en 52.

97 Gesch. blz. 57

98 Gesch. blz. 59

99 Zie hierboven blz. 27

natuurlijk niet, dat zij op die plaats reeds vroeger andere grafsteden kan hebben gehad, aan welke die twee kunnen zijn toegevoegd.

Van die 16 glasramen, die wij in 1496 achtereenvolgens opgenoemd vonden, meenden wij de drie laatste in het H. Kruiskoor te moeten zoeken¹⁰⁰, namelijk:

1. het "Jan Dircs glas"
2. het "glas van de cruysbroeders"
3. het "glas boven dat h. graff van Ansem Zalm"

Hoewel er ook aan de zuidzijde vensters boven de aangrenzende gerwkamer voorkomen, menen wij. dat hiermee die die der koorsluiting van het zuidkoor bedoeld zijn, omdat deze juist drie vensters heeft. In het midden zal wel het glasraam van de "cruysbroeders" of van de H. Kruisbroederschap hebben gestaan, rechts daarnaast dat van Jan Dircs en links dat boven het heilige graf van Ansem Zalm.

Jan Dircs was vermoedelijk de echtgenoot van Margriet, die als weduwe in 1475 de St. Nicolaaskapel stichtte¹⁰¹ en wier zoon Dirk in 1492 de stichter was van de St. Andrienskapel¹⁰². Wij moeten dus aannemen, dat hij zijn vrouw en zijn zoon in het opluisteren van de kerk is voorgegaan en het bedoelde glas op die plaats heeft laten maken.

Ansem Zalm was de schoonzoon van Margriet¹⁰³. Hij had in 1484 een vicarie gesticht in de St. Nicolaaskapel, maar deze was later overgebracht naar het altaar bezijden het hoogkoor in de H. Kruiskapel of het H. Kruiskoor, welk altaar waarschijnlijk geplaatst was tegen de achterpijler die dat zijkoor van het hoogkoor scheidde¹⁰⁴. Uit de vermelding van het glasraam zou men moeten opmaken, dat hij ook een heilig graf heeft gesticht en dat dit geplaatst was tegen de linkerwand der koorsluiting, dus in de onmiddellijke nabijheid van het altaar. Dat het zich werkelijk daar bevonden heeft, kan met genoegzame zekerheid uit het volgende worden afgeleid. Het had ons reeds vroeger getroffen, dat de linkerwand der koorsluiting onder het venster geen boog tot muursparing heeft, en hadden gemeend dit hierdoor te moeten verklaren, dat in de muur een beer van het hoogkoor is opgenomen¹⁰⁵. Dit is echter niet de enige reden geweest. Bij het verwijderen van de kalklaag is in 1882 gebleken, dat zich in de muur een halfronde boogvormige opening bevond, die zich van de grond tot op de halve hoogte van de wandvlakte uitstrekte¹⁰⁶. In die opening, welke later met een muurtje is gedicht geworden, heeft ongetwijfeld een heilig graf gestaan. Rechts daarboven was een halfronde nis aanwezig, die waarschijnlijk enig beeldwerk heeft bevat. Met behulp van de rekeningen kan men vrij nauwkeurig het tijdstip bepalen, waarop men dat graf heeft laten maken. Blijkens die van 1491 ontvingen de kerkmeesters een kleine geldsom voor het bezegelen van een brief betreffende het heilig graf in het H. Kruiskoor. Waarschijnlijk zal dat stuk de akte zijn geweest, waarbij zij tot de stichting verlof hebben gegeven.

Van oudsher prijkte er in de H. Kruiskapel, die later door het H. Kruiskoor vervangen is, een kruisbeeld, want reeds in 1396 werd dit onderdeel van de kerk aangeduid als kapel, waarin het H. Kruis stond¹⁰⁷. Het genoot daar zeker een bijzondere verering in verband met de miraculeuze verschijnen van de gekruisten Heiland gedurende een gevecht, dat tussen de Utrechtse burgers en de heer van Lichtenberch in 1305 geleverd werd en dat door het wonder ten voordele van de eersten beslist zou worden, van welk voorval een schilderij, in de kapel hangende, de herinnering bewaarde¹⁰⁸. Dit kruis zouden wij gaarne voor het crucifix willen houden, dat in de rekening van

---

100Zie hierboven blz. 22

101Gesch. blz. 62

102Gesch. blz. 64

103Gesch. blz. 63

104Gesch. blz. 57

105Gesch. blz. 7 noot 1

106Tot vervaardiging daarvan heeft men een gedeelte van de ingemetselde beer van het hoogkoor moeten uithakken.

107Zie hierboven blz. 1

108Gesch. blz. 58

1454 vermeld wordt, hoewel daarin niet opgegeven wordt, waar het zich bevond. Men schijnt het toen verplaatst en in verband daarmee veranderd te hebben. Denkelijk had het tot nog toe aan de muur gehangen en was het daarom van achteren vlak. Blijkbaar wenste men het nu zo te plaatsen, dat het van alle kanten zichtbaar werd, om welke reden het nu van achteren bewerkt moest worden. Men droeg althans aan Herman van Homen op het door te werken of door te snijden. Dit werk nam hij in twee gedeelte aan. Eerst sneed hij het kruis met de beelden door, met welke beelden wel die van Maria en Johannes bedoeld zullen zijn, die ter weerszijden aan de voet van het kruis zullen hebben gestaan. Daarna werkte hij "**dat edeom**" door en bovendien de rozen die in de kroonlijst aan de rand van het kruis prijkten¹⁰⁹. Toen die werkzaamheden geëindigd waren, schafte men zich een balk aan, hieuw de gaten uit, waarin de uiteinden van de balk bevestigd werden, wond het kruis op de balk en verbond het door middel van een ijzeren keten (veter) aan het kerkgewelf. Eindelijk werd de balk door Gijsbert van Homen gestoffeerd, terwijl er tevens voor het kruis en kroon werd gehangen. het is onmogelijk met zekerheid de plaats te bepalen, die het crucifix toen bekomen heeft. Het waarschijnlijkst is, dat de balk met het kruis voor de H. Kruiskapel is aangebracht. Ook later bevond zich daar een crucifix met beelden, hetwelk in 1542 vervaardigd was¹¹⁰ en een ouder kruis kan hebben vervangen.

7 – De Kapellen

De O.L. Vrouwekapel. Deze kapel stond naast de zuiddeur en was ook als de rode kapel bekend¹¹¹, denkelijk om de rode achtergrond met muurschilderingen, waarmee zij versierd was. Ook komt in 1496 de benaming "Joffrouw Kanen Kapel" voor. Hare stichting dagteekent waarschijnlijk de verbouwing van het zuidpand van het schip in 1423¹¹², Spoedig daarna, in 1426, werd zij voor het gebruik in orde gemaakt. Het altaar was toen reeds aanwezig. Van de meergenoemde beeldsnijder Lutken kocht men voor 60 Beiersche guldens een houten O.L. Vrouwebeeld, dat groot geweest moet zijn, daar het door vier mannen moest worden gedragen. Ten einde het zich te kunnen aanschaffen had men vele giften ingezameld, die waarschijnlijk door aflaten waren verkregen. Alvorens het in de kapel te plaatsen, stelde men het buiten de kerk ten toon, om de milddadigheid der gelovigen op te wekken. Het stond daar op een aflaatkist waarbij men zitting nam op een gestoelte, om de offers in ontvangst te nemen. Daarna werd het beeld in plechtige omgang naar de kapel gebracht, terwijl zich pijpers lieten horen. Het werd gezet boven het altaar in een kas, die met deuren kon worden afgesloten en door Lutken van boven en van onderen vermaakt of versierd werd. Een ijzeren blaker werd daarvoor geplaatst. In de nabijheid stond een offerblok. Een timmerman vervaardigde een rek om daarop kaarsen te offeren en tevens een lade, waarin ze bewaard konden worden. Ook maakte hij een balans met weegschaal, waarin kinderen zich lieten wegen, terwijl hun gewicht in koren of andere landbouwproducten ten behoeve van de L. Vrouwe werd afgestaan. In het volgende jaar, namelijk 1427 werd de kas met toebehoren door de schilder Dirk Zasse gestoffeerd.

De St. Nicolaaskapel. In 1882 is gebleken, dat de grote vlakke nis op de oostelijke wand bedekt was met een muurschildering, die tot achtergrond moest dienen voor het beeld, dat boven het altaar was geplaatst. Zij stelde een langwerpige vierkant tapijt voor, dat van boven door een zwevende engel werd vastgehouden.

---

¹⁰⁹"Herman van Homen vanden Erws metten beelden also het staet sonder iserwerc wthgenomen dat edeom doer te snyden ende die rosen die aenden cruus in de cronosen syn xx Rijns gul. facit xlvij gul. x. cr. Dat edeom doer te werken met den rosen facit ij gul. vj cr." Met "Cronosen" zullen wel "kornissen" bedoeld zijn, dat volgens Kiliaen taenia betekent. "Dat edeom" schijnt onverklaarbaar. Onwillekeurig denkt men aan een foutieve spelling van "dat Te Dcum". In het Frans, wanneer het bekende kerklied bedoeld wordt, spreek men Te Deum als Te Dcom uit. Wat Te Deum hier zou kunnen betekenen is echter verre van duidelijk.

¹¹⁰Gesch. blz. 60

¹¹¹Zie hierboven blz. 22

¹¹²Zie hierboven blz. 3

De St. Andrieskapel. Hierin zijn in 1882 twee toegemetselde boognissen gevonden.

De St. Machutuskapel. Deze kapel kan natuurlijk niet ouder zijn dan de verbouwing van de achterkerk, welke zoals aangetoond is, omtrent 1460 moet hebben plaatsgehad¹¹³. Het altaar moet in 1521 gewijd zijn. Drie jaren later werd het gebruik daarvan aan de schuitenvoerders toegestaan, die het echter weer spoedig verlaten hebben¹¹⁴. In 1540 bracht Evert Hermanss. aan de kas, waarin het St. Machutusbeeld stond, herstellingen aan. Doch reeds lang van tevoren vinden wij van zulk een beeld melding gemaakt¹¹⁵ en zo ook van het blok, dat zich daarbij bevond. In 1501 stelde men boven het blok een bord of tafereel, dat door de schilder Willem Floriszoon gestoffeerd werd. Men las er op in grote letters: "Hier in salmen werpen die offereande van Synt Machuyt"¹¹⁶.

8 – De Toren

Toen wij vroeger de inwendige toestand van de toren hebben nagegaan, vestigden wij onze aandacht vooral op de daarin aanwezige klokken. Het bleek ons, dat daarin op het eind van de 15e eeuw gelijktijdig minsten een zestal gehangen heeft. De kerk zelve was een God, Maria en de apostel Jacobus gewijd. In verband hiermee heetten de drie voornaamste luidklokken; Salvator, Maria en Jacob. Voorts waren er een priemklok, een brandklok en bovendien een uurklok. Omtrent de ouderdom van deze klokken konden wij niets met zekerheid vaststellen. Alleen wisten wij, dat de nog aanwezige Salvator in 1487 door Stephanus Butendijck gegoten moet zijn¹¹⁷.

De kerkmeesterrekeningen hebben omtrent de geschiedenis van de klokken slechts weinig aan het licht gebracht. In de rekening van vermoedelijk 1404, komt de uurklok voor het eerst voor. In een latere rekening, welke voor 1415 moet zijn opgemaakt, wordt de priemklok genoemd. Het blijkt dat men toen twee grote klokken heeft aangekocht, hetgeen de kerk op grote kosten kwam te staan, die grotendeels uit een hoofdelijke omslag over de parochianen of uit vrijwillige bijdragen zijn bestreden. Een van de klokken moet de Mariaklok geweest zijn. De brandklok wordt voor het eerst in 1416 vermeld.

Men ontdeed zich in 1433 van een oude klok, die 1928 kilo woog, en door Willem Butendijck vergoten werd, welke een nieuwe ter zwaarte van 1621 kilo in de plaats leverde. In 1501 maakte men een nieuw uurwerk en besloot men tevens het houtwerk, waarin de klokken hingen, te vernieuwen naar de wijze, waarop dit te Amersfoort in de O.L. Vrouwetoren was ingericht, hetwelk daartoe in ogenschouw werd genomen. Men achtte het in 1504 weer nodig zich van een nieuwe klok te voorzien. Ten huize van de heer Geryt Soudenbalch kocht men toen "**die byscops clock**", welke vermoedelijk een nieuwe Mariaklok was, daar in hetzelfde jaar een vertering voorkomt, toen kerkmeesters in de herberg "**den Hulc op Onse Vouwe clocke saten**".

Aangaande de pogingen, die kerkmeesters in 1631 vruchteloos aanwendden, om de St. Jacobstoren van een nieuw uur- of speelwerk te voorzien¹¹⁸, kunnen nog enige wetenswaardigheden worden medegedeeld.

Op 1 Juni 1629 werden kerkmeesters door het stadsbestuur gemachtigd om penningen op te nemen tot het maken van uurwijzers aan de toren. Hierdoor zag zij zich in staat op 20 november 1629 met Frederick Coenraadszoon Moll te Vianen een contract te sluiten, waarbij deze zich verbond het uurwerk en de wijzers te leveren. Toen hieraan uitvoering was gegeven, berichtten kerkmeesters in het volgende jaar aan de Gedupeerde Staten, dat zij vier borden met uurwijzers hadden laten maken en thans klokken behoeften om een voorslag samen te stellen, waartoe zij gaarne de klokken uit het

¹¹³Zie hierboven blz. 5

¹¹⁴Gesch. blz. 38 en 65

¹¹⁵Zie hierboven blz. 27

¹¹⁶Dit blijkt uit de hierna te vermelden memorie, door kerkmeesters bij het Hof ingediend in het proces, door heb over dat blok tegen de pastoors gevoerd.

¹¹⁷Gesch. blz. 66

¹¹⁸Gesch blz. 67

St. Catharyne convent zouden lenen. Dit verzoek werd hun op 22 juli 1630 ingewilligd onder de voorwaarde, dat zij in de toren van het convent drie andere klokken zouden hangen. Bovendien lieten de kerkmeesters nog vier andere klokken door Alardus van Meurs, klokgieter te Utrecht, vervaardigen, die op 10 maart 1631 werden opgeleverd, daar de bekende musicus Jacob van Eyck ze als deskundige toen goedkeurde. Intussen waren de kerkmeesters met Mr. Johan Carlier, horlogemaker te Zwolle, in overleg getreden en droegen zij hem bij contract van 30 December 1630 op het speelwerk te maken, "verdeelt in vier partijen, het speelwerck met een geheel en half uyr mitsgaders en gaedne werck, de ton groet ten minsten int cruys 7 voeten binnen swercx", alle naar het fatsoen van het horloge te Middelburg. Hij zou op de hand 3600 gulden ontvangen, gelijke soms als het het werk half voltooid had, en de overige penningen bij de oplevering en tot het stellen van de cautie verplicht zijn. De aanbesteding werd op 17 januari 1631 door het stadsbestuur goedgekeurd. Carlier zag zich eerst niet in staat om de cautie te stellen, maar haalde eindelijk Eusebius Borchart Bentink en Bernhardt Bentinck, proost van Deventer, ver om een akte van borgtoch van 6 februari 1631 te tekenen. Kerkmeesters betaalden hem daarna op 17 maart 1631 de eerste termijn van 3600 gulden uit. Carlier liet echter niets van zich horen. Kerkmeesters schreven hem daarom in September 1633 aan en, toen dit niet hielp, wendde zich de stadsregering tot de Zwolse magistraat, die hem vroeger had aanbevolen. Deze meldde, dat Carlier, om het werk te vervorderen, naar "Suyrlandt" (in het land van der Mark) was vertrokken, maar daar in de oorlog van zijn ijzerwerk beroofd was. Hierdoor was het werk vertraagd. Thans echter had hij een nieuwe molen in Drente op de nieuwe vaart van de heer van Echten opgericht, waar hij ijverig aan de arbeid was. Toen daarvan geen resultaten werden gezien, machtigde de Utrechtse stadsregering kerkmeesters op 12 april 1634 om een rechtsvervolging tegen hem in te stellen. Later wendden zij zich tot de borgen, die een gerechtelijke akte op 28 maart 1636 liet opmaken, waarbij Carlier aannam binnen een maand met zijn knechten naar Utrecht te gaan en te blijven tot het werk voltooid was. Ook thans bleef Carlier weer in gebreke. Hieruit nam men aanleiding in het volgende jaar de Bentinck's voor het gerecht te Zwolle aan te spreken en tot restitutie van de betaalde 3600 gulden te manen. Aan dat proces werd een einde gemaakt door een akkoord, waarbij de gedaagden beloofden 2000 gulden te betalen waarvoor jonker Schaep, "domheer" van St. Marie, zich borg stelde¹¹⁹.

Daar ten gevolge van deze mislukte pogingen de St. Jacobskerk niet in het bezit van het verlangde speelwerk kwam, droeg men de vervaardiging daarvan in 1648 aan Jan Backer van Cal te Nijmegen op¹²⁰. Deze kwam zijn verplichtingen beter na, zodat hij in 1652 geheel werd afbetaald¹²¹. Het speelwerk werd daarop nog van de nodige klokken voorzien, die in hetzelfde jaar werden gehangen¹²². Grotendeels blijken die te zijn geleverd door de vermaarde Francois Hemony¹²³. Het beierwerk of carillon werd in 1670 nog met een zevental kleine klokken vermeerderd¹²⁴. Ook die waren door de Hemony's vervaardigd en werden in 1668 door Pieter Hemony uit Amsterdam afgezonden¹²⁵.

119De stukken, over deze zaak gewisseld, zijn in het archief van de St. Jacobskerk

120Gesch blz. 67

121kerkmeesterrekeningen 1651-1652

122Gesch blz. 67

123kerkmeesterrekeningen als tevoren.

124Gesch. blz. 67

125Uit het begeleidend schrijven van 1 december 1668 aan de burgemeester Booth schijnt te blijken, dat zij door zijn overleden broer waren gegoten. e wogen samen 356 pond

9 – De toestand na de zegepraal der hervorming

Nadat de kerk voor de behoeften van de hervormde eredienst was ingericht, bezat ze een uitrusting, die aan haar doel beantwoorde en tot aan het einde van de 17e eeuw in meer dan één opzicht sierlijk was. Wij hebben dit reeds vroeger breedvoerig aangetoond en hebben hierbij nog slechts enige bijzonderheden toe te voegen, welke merendeels aan de latere kerkmeesterrekeningen ontleend zijn.

Tegenover de preekstoel bevinden zich, ieder aan een pijler, twee gestoelten, welke blijkbaar uit de 17e eeuw dagtekenen. Het ene is de Kerkmeestersbank en het andere de Postmeestersbank¹²⁶. Beide zijn naar alle waarschijnlijkheid in 1621 vervaardigd. Immers toen ontvang de schrijnwerker Peter Cornelis 350 gulden voor de twee gestoelten die hij in de kerk had gemaakt. De bekende schilder meester Joost Cornelis Droochsloot tekende en vergulde de letters van de opschriften die boven de twee banken zijn aangebracht.

Van de koperen lichtkronen, die na de Hervorming in de kerk gehangen hebben, zijn slechts de schilden of cartouches bewaard gebleven, die daaraan bevestigd waren. Blijkens de daarop voorkomende opschriften, moeten er drie kronen op kosten van de kerk gemaakt zijn. Namelijk in 1630, 1635 en 1645¹²⁷. Die van het laatstgenoemde jaar werden door de kopergieter Jan Dop geleverd en woog 313.5 pond. Het nog aanwezige kroonschuld werd door de "antycqsnyder" Gerrit van Voorst gesneden. Iets ouder was de mandenmakersgildekroon, welke bezet was met drie schilden, die het jaar 1632 aangeven¹²⁸. Het bestek, waarna zij gemaakt werd, is nog aanwezig¹²⁹. Op de navolgende voorwaarden verbond Eppe van der Arck op 10 maart 1632 haar aan het gild te leveren. De kroon moest even groot zijn en van het zelfde fatsoen als die, welke aan de noordzijde naast het koor hing. Zij moest 200 pond wegen en van goede zuivere koper zijn, waaronder geen andere spijs gesmolten mocht worden. De kloten moesten hol zijn. Het gilde zou de ijzeren spil, waaraan de kroon moest hangen, leveren. De aannemer zou als versiering drie schilden aanbrengen, waarvan het gilde het patroon zou aangeven. Dit alles moest 70 gulden kosten.

Tot de versieringen, die men na de Hervorming aanbracht, moet men ook de wapens rekenen die boven de zijingangen op de binnenwanden van de kerk geschilderd waren. In het zuiden bevond zich het blazoen van de provincie en in het noorden dat van de stad.

Hoofdstuk III – Het Kerspel en zijn inrichting

1 – De cureiten

De cureiten waren de twee priesters, die met de zielzorg in het kerspel van St. Jacob waren belast. Evenals die van de drie andere kerspelkerken werden zij door de Domproost benoemd, die ze van aan de Archdiaken presenteerde. De goederen van de kerk, de voor hun onderhoud bestemd waren, kwamen de Domproost toe, die hun alleen een gedeelte daarvan toelegde, dat van oud daarvoor bestemd was. Zo stellen de staturen van het Domkapittel de zaak voor¹³⁰, die echter van het kapittel in plaats van de Domproost melding maken. Uit de rekeningen van de Domproost blijkt verder dat de cureiten van de vier kerspelkerken jaarlijks een vaste dom aan dien prelaat uitkeerden. Volgens de oudste rekening over 1393-1394 bedroeg die rente voor de cureiten van de Buurkerk 18 gulden, van de Jacobskerk 8 gulden, van de St. Nicolaaskerk 6 gulden en van de St. Geertruidakerk eveneens 6 gulden. Alleen omtrent de rente te laste van de cureiten van de St. Nicolaaskerk is ons

---

126Gesch blz. 71

127Gesch blz. 71

128Gesch blz. 72

129Archief van de St. Jacobskerk

130Gesch blz. 106

iets nader bekend. Toen de Domproost die kerk met de opbrengst daarvan in 1250 aan het Duitse Huis overdroeg, bedong hij dat hem jaarlijkse 6 Utrechtse ponden zouden worden uitgekeerd¹³¹. Hieruit volg, dat de Domproost aan het Duitse Huis het bezit van de kerk heeft afgestaan en dat die corporatie of de geestelijken die zij met de zielzorg belastte, voor de voordelen, welke hun die bediening opleverde, een vaste som betaalden. Het is niet onmogelijk, dat de Domproost op een dergelijke wijze ten opzicht van de andere kerspelkerken handelde, door van de cureiten, die hij daarin aanstelde een soortgelijke uitkering af te vorderen.

Buiten de goederen, door de Domproost aan de cureiten toebedeeld, bestond de hoofdbron van hun inkomsten uit oblaties of offers, die door de parochianen onder de mis op het altaar werden gebracht, en verder uit vrijwillige gaven, die zij bij het verrichten van hun ambtelijke en priesterlijke werkzaamheden ontvingen. In verband hiermee hadden zij ook het bezit van vaste inkomsten verkregen. Men rekende hiertoe de recognities, waartegen men hun afspraken had afgekocht op hetgeen in klooster en gasthuiskerken door de parochianen geofferd werd of daarvoor hun begrafenissen ontvangen was. Bovendien hadden meerder ingezetenen hun goederen geschonken onder beding, dat zij daarvoor hun eeuwige memorie of andere vaste vasten diensten zouden doen. Daar de cureiten twee in getal waren, werden voor voordelen, die zij genoten, in twee gelijke porties verdeeld¹³². Toen het cureitenschap verviel, bleven er van de vroegere inkomsten alleen de goederen over, waaruit de vaste inkomsten werden getrokken. Men noemde ze de goederen van de beide porties van de pastorie¹³³. Bij de overgang van de St. Jacobskerk in het uitsluitend bezit van de Hervormden was er nog maar een cureit of pastoor van St. Jacob, namelijk heer Johan van Haller, daar zijn ambtgenoot Duyfhuys reeds vroeger als hervormd predikant was opgetreden. Het is niet bekend, welke beschikking er toen over de pastoriegoederen is genomen. Zeker is het, dat kerkmeesters later beweerden, dat de stadsregering hun vergund had ze bij de goederen van de kerk te voegen en dat zij zich werkelijk in het bezit daarvan hebben gesteld. De rechtmatigheid hiervan werd door Van Haller betwist, totdat kerkmeesters in 1592 een vergelijk met hem sloten. Hierbij zag hij ten voordele van de kerk van zijn aanspraken af en ontving hij een lijfrente van gulden per jaar als vergoeding voor de 8 laatste jaren, gedurende welke hij van het genot van zijn portie verstoken was geweest. Bij hetzelfde verdrag werd beslist, dat de goederen van zekere vicarie op het St. Catharina en Agatha altaar, waarvan de collatie aan de pastoors toekwam, aan de kerk zouden vervallen¹³⁴. Blijkens enige nog voorhanden rekeningen werden de pastoriegoederen in het vervolg ten bate van de kerk door dezelfde rentmeesters geadministreerd, die ook de memorie goederen onder zijn beheer had, totdat die werkzaamheden door de stadsregering in 1629 aan kerkmeesters werd opgedragen¹³⁵.

Toen wij bij een vroegere gelegenheid de bevoegdheden van de cureiten meer opzettelijk beschouwden, vestigden wij onze aandacht meer bepaaldelijk op de verhouding van de St. Jacobskerk tot de kapellen, die op het gebied van de parochie zijn verrezen¹³⁶. De hiervan gegeven schets kan nu met enige niet onbelangrijke bijzonderheden worden aangevuld.

Het was ons reed bekend, dat er zich in de Weerd een kapel bevond, waarbij een priester resideerde, die, van het viaticum en de heilige olie voorzien, namens de cureiten de bewoners van die voorstad met de sacramenten bediende. De juiste ligging van die kapel konden wij niet met zekerheid aanwijzen. Alleen maakten van wij van een gissing melding, volgens welke de tegenwoordig oudkatholieke kerk in de Weerd op hare plaats zou zijn gebouwd¹³⁷. Nu blijkt echter dat vermoeden ongegrond te zijn. De bedoelde kapel was de St. Corneliskapel, die blijkens de kerkmeestersrekeningen in de nauwste betrekking stond tot de St. Jacobskerk. Zij was aan de Singel, ter noordwestzijde van de stad gelegen¹³⁸. In 1428 werd zij verbouwd, of liever, er werd een

---

131Gesch blz. 107

132Gesch blz. 106-108

133Dit blijkt uit de hierna te vermelden rekeningen

134Gesch blz. 156

135Acte van burgermeesteren van 28 dec. 1629 in het archief van de St. Jacobskerk

136Gesch 109-119

137Gesch blz. 115

138Van der Monde, Utrecht en dezelfde fraaije omstreken, blz. 35

geheel nieuwe kapel opgetrokken met een aangrenzende kamer, die waarschijnlijk bestemd was tot woning voor de kapelaan. Met behulp van hetgeen in de rekeningen omtrent die vertimmering is geboekt, kan met zich van de inrichting van die nieuwe constructie een goed denkbeeld vormen. Voor het onderhoud en de uitrusting van de kapel werd door kerkmeesters zorg gedragen, die ook de diensten bekostigden, welke daarin wekelijks werden verricht. De ontvangsten en uitgaven hierop betrekking zijn in de rekeningen doorgaans afzonderlijk geboekt.

De St. Corneliskapel is ongetwijfeld door het parochiaal bestuur zelf gezien, omdat zij als een hulp of filiaal-kapel van de kerspelkerk aan te merken is. Wilde men in het kerspel andere kapellen bouwen, dan plachten de cureiten en de kerkmeesters zich daartegen te verzetten, uit vrees voor verkorting van de rechten van de parochiekerk. Dit geschiedde onder andere ook in 1450, toen aan het St. Antoniusgasthuis aan de Vecht een kapel verbonden werd. Daar tot de pastoriegoederen een rente van 2 Keurvorster gulden gerekend werd, welke door dat gasthuis werd betaald, zo vermoedden wij, dat de kerk later met het gasthuis in een schikking getreden is¹³⁹. Dit blijkt dan ook het geval te zijn geweest. In 1494 sloten cureiten en kerkmeesters met de St. Antoniusbroederschap, aan wie de kapel toekwam, een verdrag, waarbij in hoofdzaak het volgende werd bepaald. De broederschap mocht in de kapel dagelijks mis laten doen, behalve op Zondagen en de voornaamste hoogtijden. Ook zou men daarin niet mogen begraven, belijdenis doen, bruiloften houden of kraamvrouwen inleiden. Daar er krachtens pauselijke bullen op vijf dagen van het jaar aflaten te verdienen waren, zouden de cureiten die telkens op de voorafgaande zondag in de kerspelkerk bekend maken. Op de dag zelf zou een van de kapelaans in de kapel de hoogmis komen zingen en na de middag een sermoen houden. De broederschap was gerechtigd tot alle offers met uitzondering van die, welke op die aflatedagen onder de hoogmis op het hoogaltaar werden gebracht, daar die aan de pastoors vervielen. Voor de concessies, die bij dat verdrag gedaan werden, zou de broederschap aan iedere pastoor 1 Rijns gulden per jaar betalen en aan kerkmeesters tezamen hetzelfde bedrag¹⁴⁰. Deze uitkering werd geregeld aan de cureiten uitbetaald, meer sedert 1540 bleef de broederschap in gebreke kerkmeesters te voldoen. Deze stelden daarop een vordering in voor het stadsgerecht, dat bij sententie van 19 maart 1580 de broederschap tot betaling veroordeelde op grond van het hierboven vermelde verdrag van 1494¹⁴¹.

Wij hebben vroeger een breedvoerig verhaal gedaan van de hooglopende twisten, die er in 1478 tussen de stad en de Bisschop zijn ontstaan, toen er bij het St. Maartensgasthuis een kerk was gebouwd. Men hoopte toen door die stichting een splitsing van het St. Jacobskerspel tot stand te brengen. Die opzet echter mislukte. Hoe daarna de verhouding tot het nieuwe gebouw geregeld is, was ons niet gebleken¹⁴². Ook nu is dit niet met zekerheid bekend, maar er bestaan toch enige gegevens, op grond waarvan men aannemen kan, dat die zaak ongeveer op dezelfde wijze als bij het St. Anthoniegasthuis beslist is geworden. Immers volgens de rekeningen van kerkmeesters en van de pastoriegoederen moest het St. Maartensgasthuis zowel aan kerkmeesters als aan cureiten een jaarlijkse rente betalen. Het is dus waarschijnlijk dat er met de beheerder van de gasthuiskerk een verdrag gesloten is en bij die gelegenheid de rentes gevestigd zijn. Toen kapelmeesters van de St. Maartenskapel in 1530 weigerden aan de pastoors hun rente uit te betalen, maakten de laatsten daarop als hun kerkelijke gerechtigheid aanspraak en beriepen zich daartoe op een vroeger gesloten "concordie". De zaak diende voor de Officiaal van de Domproost, die de pastoors in het gelijke stelde. Om van dat vonnis executie te bekomen, wendden de pastoors zich tot het Hof overeenkomstig de concordaten, die tussen de keizer en de geestelijkheid waren gemaakt. Nadat genoemd college ook van het proces kennis genomen had, decerneerde het op 29 oktober 1538 letteren van executie¹⁴³.

Nog tot in de laatste tijd van haar bestaan deed men pogingen om de uitgestrekte parochie van St. Jacob te splitsen. Blijkens hun rekeningen hadden kerkmeesters in 1560 een proces voeren tegen die

---

139Gesch blz. 113

140Bijlage II hierachter

141Sententie van het Stadsgerecht van 19 maart 1580, in het archief van de St. Jacobskerk

142Gesch blz. 113-119

143Acte van het Hof van 29 oktober 1538 in het archief van de St. Jacobskerk

van St. Maartensdijk "om dat sy prochykercke souden willen maecken.". Of hier mede het dorp St. Maartensdijk wordt bedoeld is echter twijfelachtig, daar de kerk van dat dorp vermoedelijk reeds toen parochiale rechten had. Men zal hier wel te denken hebben aan de bewoners van dat gedeelte van het St. Jacobskerspel dat aan dat van St. Maartensdijk grensde. Reeds in 1467 had men getracht van het daar gelegen Blauwkapel een parochiekerk te maken¹⁴⁴.

Wegens de grote omvang van het St. Jacobskerspel, dat zich tot ver buiten de stadsvrijheid uitstreckte, reden de cureiten of hun kapelaans te paard, wanneer zij hun parochianen op ver gelegen plaatsen bezochten om hen met de laatste sacramenten te bedienen. Op dezelfde wijze ging men ook in het St. Nicolaaskerspel te werk.¹⁴⁵ Dat paard, gewoonlijk "Bont" genoemd, werd door kerkmeesters aangekocht (1419) en onderhouden (1395), die de priesters ook van rijlaarzen (1450) en van een buidel, waarin het sacrament werd meegenomen (1467) voorzagen.

2 – De kerkmeesters

In een van de oudste charters van de St. Jacobskerk wordt reeds van vier kerkmeesters melding gemaakt. Dit stuk dagtekent van 1329¹⁴⁶. Eigenaardig is de benaming van "goedshuesberaderen", waaronder zij daarin zijn aangeduid.

Toen vroeger de werkkring van kerkmeesters behandeld is, hebben wij ook hun geldelijke beheer nagegaan, hetgeen ons aanleiding gaf iets omtrent de inkomsten van de kerk mede te delen. Volgens de bekende gegevens bestonden de bezittingen van de kerk hoofdzakelijk uit landen, erven, huizen enz. en rente van allerlei aard, zoals erf-, los- en lijfrentes, oudeigens enz. Bovendien ontvingen kerkmeesters enige inkomsten, die voortkwamen uit het recht, dat geheven werd voor het gebruik van de kerk bij begrafenissen en voor het openen van de graven. Eigenlijk maakten zij aanspraak op al hetgeen uit eigen beweging in de kerk gegeven of geschonken werd met uitzondering van de offers, die op de altaren onder mis gebracht werden, en de aalmoezen voor de armen¹⁴⁷. Uit de kerkmeestersrekeningen blijkt nu dat die opsomming vrij compleet is. Dit zal men kunnen afleiden uit het navolgend overzicht, dat wij aan de rekening van 1395 ontleen, omdat zij een der oudste is en tevens zeer doelmatig ingericht.

Tot de inkomsten van de kerk behoorden

1 - al hetgeen gegeven was met de "nap dit is de opbrengst van de collecte die door de kerkmeesters ten behoeve van de kerk gehouden werd. Die inzameling geschiedde wanneer de parochianen in het gebouw bijeenkwamen om de kerkdiensten bij te wonen¹⁴⁸. De opbrengst was vrij aanzienlijk. In 1395 bedroeg zij 327 gulden. Verreweg het meeste werd in de Paastijd gebeurd.

2 - hetgeen gestort was in de offerblokken die voor de beelden en altaren in de kerk en voor enige kapelletje in en buiten de stad in het kerspel waren geplaatst¹⁴⁹. Het bedrag daarvan was gering.

3 - de opbrengst van de "zekere renten". Hieronder verstond met de huur en pacht van de aan de kerk toekomende vaste goederen, benevens de eigenlijke renten, in geld of natura. In 1395 ontving men iets meer dan 290 gulden. De los en lijfrenten werden eerst in latere jaren gevestigd.

4 - het geschonken bij testament. De gelden en kostbaarheden, die aan de kerk werden vermaakt, waren somtijds zeer talrijk, vooral dan wanneer de kerk vergroot of versierd moest worden. Gelijk reeds bekend is, ging het testamentboeken telkens mede, wanneer een zieke met de laatste sacramenten werd bediend¹⁵⁰.

5 - hetgeen men hief voor het gebruik van de kerk. Reeds vroeger is de aard van dat recht meer opzettelijk beschreven. Wat men voor het beluiden van de doden betaalde, werd onder een andere afdeling geboekt.

144Gesch blz. 113

145Gesch blz. 105

146Charter van vrijdag na St. Laurens 1328 in het archief van de St. Jacobskerk

147Gesch blz. 122-125

148Die collecte met de nap of met het bekkentje werd in 1581 afgeschaft. Zie Gesch blz. 139.

149Zie hierboven blz. 26

150Zie hierboven blz. 16, noot 3

6 - hetgeen betaald werd voor het openen van een graf. Zoals bekend is, wisselde het bedrag in de loop van de tijd nogal eens. Het verkopen van de grafsteden was ook een middel om de kerkelijke financiën te verbeteren.

7 - de was, die aan de kerk gegeven werd door heb, die bij openbare veiling zeker tiende hadden gepacht. Die tienden behoorden denklijk niet aan de kerk, althans niet meer in 1395, toen de rekening werd opgemaakt, want van een blok heet het, dat het tienden waren van de heer van Abcoude. Waar de tienden gelegen waren, wordt niet vermeld. In latere rekeningen komt deze ontvangst niet meer voor.

8 - allerhande onzekere gelden of inkomsten. Hiertoe rekende men niet alleen al hetgeen uitdrukkelijk ten voordele van de kerk werd afgestaan, maar ook de giften van hen die bij altaren, heiligenbeelden, reliekenkassen enz. door hetgeen schenken van gelden, kostbaarheden, landbouwvoortbrengselen enz. hun devotie hadden betoond. Zo komt onder deze afdeling van de rekeningen herhaaldelijk de ontvangst van koren voor, dat het gewicht vertegenwoordigde van mannen, vrouwen of kinderen die zich voor de altaren van O.L. Vrouw hadden laten wegen.

9 - de opbrengst van de "kassen". Onder dat opschrift vindt men steeds een zeker aantal "kassen" vermeld met de opgave van een kleine geldsom, die bij ieder dezer is gevoegd. Het eerst komen voor:

- a. de St. Hubertskas tussen 1384 en 1527
- b. de St. Anthoniskas 1384 - 1516
- c. de St. Corneliskas 1395-1516
- d. de St. Maartenskas 1395-1527

Daarna worden geregeld ook de volgende genoemd:

- e. de O.L. Vrouwekas, soms met de bijvoeging "met de XII apostelen", 1419-1540
- f. de Sacramentskas; ook wel met de bijvoeging "van Maarsen", 1417-1527
- g. de St. Ewoudskas, 1417-1516
- h. de St. Quirynskas, 1450-1540

Bij uitzondering ontmoet men:

- i. de kas van het H. Kruis van Maarsen en St. Remein in 1420
- k. de kas van de H. Drievuldigheid in 1495, in het volgende jaar "dat afflaet van Triniteyt" genoemd.

Dikwijls brengen die kassen ieder in hetzelfde jaar een gelijk bedrag op.

Het is niet recht duidelijk wat met die posten bedoeld wordt. Het ligt voor de hand aan meerdere reliekenkassen en een sacramentskas te denken. Verder is het aannemelijk, dat bij die kassen gelden ontvangen zijn en een zeker gedeelte daarvan aan de St. Jacobskerk wordt uitgekeerd. Dat de kassen zich niet in die kerk bevonden, is zo goed als zeker. Van drie van deze blijkt het uitdrukkelijk dat zij te Maarsen thuis behoren. Bovendien komen die kassen ook in alle rekeningen van de Buurkerk voor¹⁵¹, waaruit dus volgt, dat ook die kerk in de opbrengst van die kassen deelde en beide kerekn tot de kassen in dezelfde verhouding stonden. Op grond hiervan is het waarschijnlijk, dat zij in kerken of kapellen buiten het beid van de stedelijke parochies werden bewaard. Waarom echter voor die kassen aan de stedelijk parochiekerken uitkeringen moesten worden gedaan, gevoelen wij ons niet in staat op te helderen.

Wordt door de kerkmeestersrekeningen bevestigd wat ons reeds vroeger gebleken was, dat namelijk kerkmeesters gerechtigd waren tot alles wat er in de kerk gegeven werd, op dien regelen bestond een gewichtige uitzondering, dat aan cureiten alle offers toekwamen, die gedurende het bedienen van missen op de altaren werden gebracht¹⁵². Al waren de cureiten en kerkmeesters het over dat beginsel eens, het gaf in zijne toepassing toch aanleiding tot moeilijkheden. Bekend is het, welke geschillen er ontstaan zijn over de gelden, die bij het communiceren in de kerk op de communiceeren in de kerk op de communiebanken werden gelegd. Men kwam in 1565 tot een

---

151 Van Rappard, de rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15e eeuw in Bijdr. en Meded. van het Utrechts Historisch Genootschap dl. III, blz. 44

152 Gesch blz. 125

vergelijk, waarbij de rechtsvraag niet beslist werd¹⁵³. Uit de kerkmeestersrekeningen blijkt, dat men daarover reeds in 1560 voor de Officiaal van de Domproost geprocedeerd had. Een ander geschil had op het volgende betrekking. Bij het altaar van St. Machutus bevond zich een offerblok, waarin de gelovigen, die het altaar visiteerde, hun gaven wierpen. De opbrengst hiervan kwam, evenals alle dergelijke offerblokken, aan kerkmeesters toe. De pastoor en kapelaans haalden echter gedurig zulke lieden over om hun die gelden te schenken, omdat zij er recht op meenden te hebben in verband met de missen, die zij aan het altaar deden. Naar aanleiding hiervan kwam met tot een vergelijk, waarbij bepaald werd, dat alles wat bij het altaar van St. Machutus werd gegeven en dus ook wat men de pastoors en kapelaans ter hand stelde gestoken zou worden in het blok, welke inhoud half en half tussen kerkmeesters en pastoors verdeeld zou worden, waartoe het met 2 sleutels geopend zou worden, waarvan ieder van beide partijen er een zou bewaren. Toen echter de pastoors de gelden die op het misboek gelegd of hun op andere wijze gegeven niet in het blok wierpen, kwamen de kerkmeesters hiertegen op en daagden hen met de kapelaans voor het Hof, dat na de mondelinge pleidooien partijen beval te schrijven bij memorie. Aan de minuut van de door kerkmeesters ingediende memorie zijn de hierboven medegedeelde bijzonderheden ontleend¹⁵⁴. Hoe en wanneer de zaak werd afgedaan is ons echter onbekend.

Het kwam ons waarschijnlijk voor, dat, wanneer kerkmeesters zich met armenzorg inlieten, dit het gevolg was van bijzonder stichtingen¹⁵⁵. Hun rekeningen schijnen dit te bevestigen. Van oudsher, reeds in 1391, deelden zij jaarlijks een vast aantal schoenen aan de armen uit, namelijk 16 paar voor mannen en 16 paar voor vrouwen. Sedert 1492, nadat de stichting van Altijd, vrouw van Johan Brabant in werking getreden was, besteden zij jaarlijks bovendien 7 Rijnsgulden om daarvoor schoenen en hozen te laten maken. Denkelijk werden er met die som 16 paar schoenen en een laken voor de hozen bekostigd, want in 1560/1 liet met in het geheel 48 paar schoen vervaardigen en kocht met een Utrechts "wit" aan. Na de stichting van Elisabeth van Oostrum van 1576 deelde men daarboven nog 13 el wit laken uit.

3 – De Kerkdienaars

De voornaamste kerkdienaars waren de beide kosteren, de schoolmeester, de schout en de doodgraven. Vroeger hebben wij reeds van de werkzaamheden van die beambten een uitvoerige beschrijving gegeven¹⁵⁶. Hun instructies, die in de "Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob" in haar geheel zijn afgedrukt, waren ons bewaard gebleven in een perkamenten register, dat, gelijk nu uit de kerkmeestersrekeningen blijkt, in 1570 door de schrijver Cornelis Peters werd samengesteld.

Door de gemelde rekening wordt bovendien ons vermoeden bevestigd dat de kerkdienaars oorspronkelijk geen vast salaris hadden. Alleen werden door kerkmeesters enkele beloningen in wijn of geld toegekend. Voor het overige moesten zij in hun onderhoud voorzien uit de profijtten, welke de waarneming hunner plichten opleverde, en uit milde bijdragen van de parochianen. Onze vroegere gissing dat aan de kosterij geen vaste inkomsten waren verbonden¹⁵⁷, niet geheel juist te zijn. De kosteren bezaten zekere goederen, vermoedelijk ten gevolgen van bijzondere stichtingen. Zo stond jonkvrouw Geryt Vrank Godevaerts zoons weduwe in 1462 een jaarlijkse rente uit een huis aan de beide kosteren ten behoeven van de kosterij af, onder voorwaarde dat zij in het vervolg dagelijks om 12 uur driemaal kleppen zouden met de grote klok en daarna om 1 of 12 uur de klok overluiden¹⁵⁸. De schoolmeester verkreeg eerst in de loop van de 16e eeuw een vast jaarsalaris van 12 gulden (1566/7). In 1570 beklagde mr. Huich Janszoon, de toenmalige schoolmeester, bij de

---

153Gesch blz. 126

154Deze minuut berust in het archief van de St. Jacobskerk

155Gesch blz. 127

156Gesch blz. 129-133

157Gesch blz. 128

158Charter van Dinsdag na St. Nicolaas 1462 in het archief van de St. Jacobskerk

kerkmeesters en buren van het kerspel, dat hij weinig profijt van het schoolgeld had, daar er maar een klein aantal kinderen ter school ging wegens dat slechte "regiment", dat daar vroeger had geheerst, en ook omdat een zekere Ryck Ryckenss. op het kerkhof een school geopend had. Hem werd op grond hiervan een toelage van 6 Karolusguldens verstrekt.

Wat de organist betreft, ook deze ontving van de kerkmeesters geen vast salaris. Het is niet duidelijk hoe deze in zijn levensonderhoud moest voorzien. Wellicht genoot hij vrijwillige bijdragen van de parochianen, zoals ook de kosters plachten in te zamelen. Bovendien liet hij zich door de broedersschappen betalen voor het orgelspel dat hij gedurende hun diensten liet horen. Blijkens de kerkmeestersrekeningen bekwam hij omstreeks 1515 een vast salaris. Naar het schijnt moest hij daarvoor ook de zang van de broederschapsdiensten begeleiden, want die corporaties plachten destijds aan kerkmeesters te betalen wat zij voor het gebruik van het orgel schuldig waren. Het salaris van de organist klom van 2 Karolusguldens per maand tot 55 gulden per jaar. In 1573 gaf de organist Henrick Corneliszoon te kennen, dat hij van 1563 tot 1573 de kerk voor niet meer dan 55 gulden bediend had. Zijn jaarsalaris werd later tot 120 gulden verhoogd¹⁵⁹. Jaarlijks acht of veertien dagen na Martini, moest de organist voor de kerkmeesters verschijnen en hun zijn dienst en sleutels aanbieden. Werd dat aanbod niet aangenomen, dan kon hij zijn functies blijven uitoefenen¹⁶⁰.

4 – De potmeesters

Ofschoon reeds vroeger aangetoond is, hoe de armenzorg van het St. Jacobskerspel onder afzonderlijk beheer is gebracht en de werkkring der armenzorg geregeld was¹⁶¹, meenden wij die zaak opnieuw te moeten behandelen, daar wij in het bezit gekomen zijn van een document, dat van de oorspronkelijke toestand van die organisatie een zeer duidelijk voorstelling geeft. Het was ons reeds bekend, dat de stedelijke raad in 1470 een verordening maakte over de aalmoezen, die men de zondags onder of na het sermoen met het bord collecteerde in de St. Jacobskerk. Volgens die regelen moesten kerkmeesters minstens vier gegoede bewoners van het St. Jacobskerspel afvaardigen, van welke er een meer bepaaldelijk met de gadering, bewaring en uitdeling van de aalmoezen was belast. Hiervan moest hij na ieder kwartaal rekening doen binnen en het eerste kwartaal van het volgende jaar ook van de zekere renten, zowel van die, welke er nu reeds waren, als van die, welke later geschonken zouden worden. Die rekening zouden worden afgehoord door zijn medegezellen en afgevaardigden van kerkmeesters. Ofschoon dit in de verordening niet is uitgedrukt, stonden de bedoelde goede mannen als potbroeders, later als potmeesters van St. Jacob bekend. Met behulp van een schilderstuk van het jaar 1562 hebben wij getracht de armenzorg, zoals zij werkelijk werd uitgeoefend een denkbeeld te geven. Wij kunnen dit nu veel beter doen door van de inhoud van een raadsverordening, die tot het jaar 1492 opklimt¹⁶² gebruik te maken.

De aalmoezen werden, zoals bekend is, door de potbroeders gecollecteerd met een bordje op de zondag onder of na het sermoen. Ook geschiedde dit op St. Jacobsdag, O.L. Vrouwe Hemelvaart en voorts op de vier hoogtijden en op kermisdag, even dikwijls als kerkmeesters dan met de nap te behoeven van de kerk plachten te collecteerden. Blijkbaar voegde men bij die gelden ook de penningen, die in een aflatblok of aflatkist werden geworpen. Die aalmoezen werden in de woningen van de huisarmen van het kerspel uitgedeeld en wel uitsluitend aan kraamvrouwen en anderen, die bedlegerig waren. Uitdrukkelijk werden de armen uitgezonderd, "die de grote

---

159Na zijn dood werd mr. Jacob Thysz Perrens in 1607 of 1608 tot organist met hetzelfde salaris aangenomen.

Vermoedelijk werd deze opgevolgd door mr Jan Meertenss. van Gladbeeck, die in 1631 met 180 gulden per jaar beloond werd. Datzelfde bedrag ontving Gysbert Spruyt in 1643. Deze werd in het volgende jaar door mr. Hendrick van Marlen of Merlen vervangen, ten wiens behoeven de bezoldiging later tot 200 gulden is verhoog. Hem volgende in 1655 of 1656 mr. Gerrit van der Horst op. Kerkmeestersrekeningen van de aangehaalde jaren

160Blijkens de minuut-condities zonder datum, waarop van Gladbeeck tot organist werd aangenomen. Archief der St. Jacobskerk

161Gesch blz. 135 en 136

162Zie bijlage I hierachter

potbroeders genieten". Zoals reeds is aangetoond¹⁶³, werden met die grote potbroeders zekere personen bedoeld, de ook voor de huisarmen collecteren maar hun werkzaamheid over de hele stad uitstrekten en haar denkelijk van stadswegen verrichten. Omtrent de behoeften, welke die bedeling genoten, was in 1439 de beschikking gekomen, dat hun nalatenschap verviel aan de andere armen, die op dezelfde wijze werden bedeed¹⁶⁴. Op grond van die bevoorrechtiging waren die armen van de bedeling van het St. Jacobskerspel uitgesloten. Ook konden, zoals vanzelf sprak, bedelaars geen aanspraak maken, zowel die, wiens namen op de preekstoel bekend gemaakt werden, als die andere, die "int openbaer om haer broot gaen."

Een ander middel van bedeling bestond in de zogenaamde "proven". Op Zondag stond er onder de hoogmis in het kruiswerk een tafel, waarop schotels waren geplaatst, die na afloop van de dienst aan de rechthebbende armen werden uitgereikt. Die schotels waren 30 in getal. In ieder bevond zich een brood van 1 1/3 pond weitemeel, een half merk boter en de waarde in geld van een mengelen bier. In de vastentijd werd de boter vervangen door twee haringen, waarbij men 1 mengelen bier voegde. In plaats van op de zondag van Pasen uit te delen, deed men dit op Goede Vrijdag. Men gaf dan in plaats van het gewone een "mandaets" brood¹⁶⁵. Deze proven werden steeds aan dezelfde personen gegeven. Wilde men een andere arme daarmee begiftigen, dan waarschuwde men hem, die haar tot not toe had gehad, door de laatste uitdeling van de prove zonder schotel te doen.

Bovendien hielden de potbroeders nog een bedeling, eenmaal in het jaar, omstreeks St. Lucia en wel van brandstoffen. Hiertoe werden 10 schouwen turf aangekocht. Potbroeders werden evenals vroeger door kerkmeesters aangesteld, blijkbaar voor de tijd van een jaar. Jaarlijks moesten zij op St. Pontiaansdag of de voorgaande zondag hun sleutels aan de kerkmeesters aanbieden. Werden die niet aangenomen, dan zetten zij hun functie voort. De namen van de nieuw benoemden werden van de preekstoel afgekondigd.

De werkzaamheden waren zodanig verdeeld, dat en van hun het geldelijk beheer voerde, waarom hij dan ook de "buidel" bewaarde. Grote schulden mocht niet maken zondag overleg met de twee oudste kerkmeesters. De potbroeders legden binnen het eerste kwartaal nadat ze begonnen waren, hun rekening aan kerkmeesters over.

Karakteristiek is het voorschrift, dat vrouwen zich niet met armenzorg mochten inlaten.

Hoe er later ook proven bij schenking of maken van particulieren zijn ingesteld, hoe de uitdeling daarvan bij die stichtingen geregeld werd, en hoe haar aantal mettertijd steeds toenam zodat er sinds 1537 ook proven op gewone dagen in de week ontstonden, is reeds vroeger uitvoerig beschreven¹⁶⁶.

5 – De Memorien

De cureiten en vicarissen waren krachtens bijzondere stichtingen gehouden op gezette tijden gezamenlijk de memorie van afgestorvenen te doen tegen het genot van vaste inkomsten, welke door de stichters waren aangewezen. Waar zij zulke werkzaamheden op zich namen, traden zij als een aaneengesloten geheel op onder de benaming van cureiten en gemene gezellen, die gerent zijn in de St. Jacobskerk, of van gemene koorgezellen. Tot die koorgezellen of chori socii rekende men ook de kapelaans en de koster¹⁶⁷. Volgens het gewone gebruik, dat in de kerk werd gevolgd,

---

¹⁶³Gesch blz. 134

¹⁶⁴Men zie het raadsbesluit van Woensdag na St. Jansdag 1439 in Dodt's archief dl. V blz 203

¹⁶⁵Onder mandatum verstond met de plechtigheid van de voetwassing, die op Witte Donderdag geschiedde. Denkelijke waren de mandaadsbroden dezelfde welke bij die gelegenheid in de Domkerk aan de armen werden uitgereikt. Moll. dl. III st. II blz. 226

¹⁶⁶Gesch blz. 137 en verder

¹⁶⁷De volgende benamingen komen voor:

De gemene priesters die in de kerk gerent zijn, 1359 bij Matthaëus, *Fundationes* P. 175 - De priesters cureit en de gemene gezellen priesters, charter van 1366 - *curati et vacarii perpetui ac chorisocii parochialis ecclesie saneti Jacobi Trajectensis*, charter van 1406 - de cureiten en de gemene gezellen, charters van 1412 en 1454 - de cureiten en gemene gezellen, die gerent zijn in de kerk, charters van 1425 en 1426 (*Gesch* bijl X en XI), 1453, 1456 en 1468 - de gemene koorgezellen, charters van 1485 en 1486 - pastoren en kapelanen, vicarissen en koorgezellen, charter

bestond die memorie in het aflezen van de preekstoel op ieder zondag van de naam van de overledene uit de zielrol of het memorieboek, voordat er voor de zielrust van de afgestorvenen gebeden werd, en in het houden van een anniversarium of jaargetijden. Wanneer namelijk de dag aanbrak, waarop men jaarlijks de sterfdag herdacht, verenigden de priesters zich op de voorafgaande avond in de kerk tot het zingen van een vigilie, waarna men met het kruis naar het graf ging, dat met kaarsen omzet was en waar men op de uitgespreide pel wijwater sproeide, hetgeen men de visitatie of begangenis van het graf noemde. Op de volgende morgen kwamen de koorgezellen weer bijeen om de hoogmis mee te zingen of een andere bis door een van hun te doen celebreren, waarna zij het graf, evenals op de avond te voeren, weer begingen. Het geldelijk bedrag, tot bekostiging van de memorie bestemd, werd zowel 's avonds als 's morgens onder de priesters verdeeld. Daar hierin alleen de personen deelden die de dienst werkelijk hadden verricht en daarbij tegenwoordig waren geweest, zodat de portie van de afwezige aan de aanwezigen verviel, werden de delen presentieën genoemd.

De memoriën waren een bron van inkomsten, die bij verloop van tijd steeds groter werd en vooral de geestelijken, die beneficiën in de kerk bezaten, ten goede kwam. Groeide het aantal der beneficiën bij de stichting van een nieuwe vicarie, dan moesten de presentieën, die tot nog toe genoten waren, kleiner worden, indien de nieuwe vicaris tot het deelgenootschap werd toegelaten. Begrijpelijk is het, dat de gemene gezellen hem dat aandeel niet toekenden, dan zo hun een evenredige vergoeding werd aangeboden. Een geval van diens aard had in 1528 plaat. De priester Jan Hendricksz. van Campen, vicaris aan het O.L. Vrouwe-altaar, had geen deel aan de memoriën, denklijk omdat zijn vicarie slechts voor korte tijd was ingesteld. Met de "heren van de memorie" sloot hij daarom een overeenkomst, waarbij het voor zich en zijn opvolgers capax en deelachtig verklaard werd in de presentieën en memoriën, die gefundeerd waren of in het vervolg gesticht zouden worden, en hij wederkerig tot vermeerdering van de memorie, met goedvinden van de collator, afstand deed van 7 honts land tot de vicarie behorende. Bleek het land gene 2 Hollandse guldens per jaar waard te zijn, dan zou hij een rente van zodanig uit alle inkomsten van de vicarie verzekeren. Wanneer later de vicaris of collator de inkomsten van de memorie tot een evenredig bedrag mocht vermeerderen, dan zou het onroerend goed weer met de bezittingen van de vicarie verenigd worden. Nadat de Bisschop aan deze beschikking zijn goedkeuring had gegeven, voorkwam de vicaris alle eventuele moeilijkheden door het land voor 2 Hollandse Rijns gulden in pacht te namen¹⁶⁸.

De memoriën werden ingesteld bij een verdrag, dat door de stichter of dienst erfgenamen met cureiten en gemene gezellen gesloten werd en waarbij aan de ene kant vaste goederen of renten werden afgestaan en aan de andere kant men zich verbond de diensten te verrichten. De goederen en renten kwamen hierdoor naar alle waarschijnlijkheid in het bezit van bedoelde geestelijken en onder het beheer van een van hun als kameraar¹⁶⁹, welke de presentieën uitkeerde en vermoedelijk ook daarvan de administratie deed. Voor de brieven, welke op de gemeenschappelijk bezittingen en aangelegenheden betrekking hadden, gebruiken de koorgezellen een bijzonder zegel, dat als het "gemeenheeren" of "memorie-zegel" bekend stond. Het stelde een jakobsschelp voor met het

---

van 1523 (Gesch bijl. XXXV) - pastoren en koorgezellen memoristen, charter van 1528 (Bijl. III hierachter) - de gemene vicarij koorgezellen gerent wezende in de memorie, charter van 1534 - pastoren en gemene vicariën, charter van 1544 (Gesch bijl. XL) - pastoren en gemeen vicarien die gerent zijn in de eeuwige memorie, charter van 1545 - De charters berusten allen in het archief van de St. Jacobskerk

168Bijlage III hierachter

169Dat de goederen in het bezit waren van de koorgezellen en door hun kameraar beheer werden, blijkt wel niet met zekerheid, maar is toch zeer waarschijnlijk. Het feit dat die goederen hun overgedragen werden, stelt dit reeds enigszins buiten twijfel. Wel zijn er slechts drie van zulke overdragen aanwezig, namelijk in de charters van 1406 die sabbatis post festum exaltationis sanctae cruxis, 1412 Maandag na St. Johan te Midzomer en 1453 op O.L. Vrouwe-avond nativitas, maar er moeten er vroeger meer hebben bestaan. Blijkens andere charters kochten de koorgezellen vaste goederen aan en voerden zij daarover processen. Bovendien neemt men in aanmerking dat na de hervorming de kameraar de goederen beheerde en dat nergens blijkt dat hem dat beheer toen eerst is opgedragen. Daar hij ook de pastoriegoederen administreerde, zo is het niet onmogelijk dat de pastoren hem ook vroeger met het beheer van hun porties hebben belast.

omschrift in gotische minuskels: "S. curator. et. bñtor. eccē. sci. iacobi. tiectensis."¹⁷⁰. Meermalen week men bij het stichten van memoriën van de gewone weg af door zich niet direct tot cureiten en gemene gezellen te wenden, maar van de tussenkomst van kerkmeesters (soms ook van een broederschap) gebruik te maken. Men stond namelijk zekere goederen of renten aan de kerk af onder voorwaarde dat kerkmeesters de memorie door de koorgezellen zouden laten doen en hun daaruit een vast geldelijk bedrag zouden uitkeren¹⁷¹.

Behalve tot het houden van eigenlijke memoriën waren cureiten en gemene gezellen ook krachtens bijzondere stichtingen verplicht geworden zekere diensten of handelingen te verrichten, die aan de viering van een zekere feest en andere gedenkdagen meerdere luister moesten bijzetten. Hoewel het waarschijnlijk is, dat er meer van zulke stichtingen hebben bestaan, zijn ons hiervan slechts twee voorbeelden bekend geworden, die nog wel van zeer jonge dagtekening zijn, zodat het aannemelijk is dat zij betrekkelijk zeldzaam waren. De eerste is van 1523 en de tweede van 1544¹⁷². Bij de eerste bepaalde de stichter, Ansem Salm, dat de priesters op het einde van de vasten drie sermoenen zouden houden, op Goede Vrijdag en Paasavond een kerklied voor het heilige graf aanheffen en op Hemelvaartsdag het "gulden noen" zouden zingen.

Krachtens de voorschriften, die in 1544 door Gijsbert van Heusden werden gegeven, moesten op Goede Vrijdag en Paasdag met behulp van het sacrament een zinnebeeldige voorstelling van de begrafenis en opstanden van de Heiland worden gegeven en zou de officiant gedurende de hoogmissen op kerstnacht en kerstdag van de hulp van een diaken en subdiaken gebruik maken. De stichters stelden fondsen tot bekostiging van dat alles beschikbaar. Deze werden echter niet aan de gezellen afgestaan maar in het eerste geval aan kerkmeesters en in het andere aan de Sacramentsbroederschap. Kerkmeesters en broederschap moesten hieruit een vaste som aan de kameraar van de gezellen uitkeren, die haar naar de voorschriften van de fundatie in porties verdeelde, welke als presentiën aan de geestelijken werden uitbetaald, die de diensten hadden verricht.

In andere parochiekerken van het Sticht vindt men hieraan verwante toestanden terug. Vrij algemeen waren de pastoor en de beneficianten van de kerk door bijzondere stichtingen met de memorie van afgestorvenen belast geworden¹⁷³. Soms paarden zich hieraan andere diensten, evenals in de St. Jacobskerk, ook door de particuliere devotie in het leven geroepen. Minder bekend is het echter dat de gewone parochiale kerkdienst een geregelde koordienst ontwikkelde, waarin de horae canonicae op de meeste feest en heiligendagen werden gezongen. Het best is de geschiedenis hiervan in de St. Maarsenskerk te Tiel na te gaan. Daar dit onderwerp hier te lande nog nooit opzettelijk onderzocht is, zo menen wij hier enigszins te moeten toelichten door van de ontwikkeling, die zich in de Tielse parochie heeft voorgedaan, een overzicht te geven¹⁷⁴.

170Gesch blz. 108

171In de kerkmeestersrekeningen komen geregeld de uitgaven voor, die op bedoelde uitkeringen betrekking hebben. Reeds in het begin van de 15e eeuw had men die, welke voor zekere oude memoriën werden gedaan, tot een massa gebracht en boekte men die in een algemene post, welke 24 gulden bedroeg. Bovendien werden er 5 andere afzonderlijk verantwoord, waarvan een die van Hendrick van Langerack, reeds in 1359 gevestigd was. Met die den fundatiebrief bij Matthaëus. Fund. p. 175. In de rekening van 1426 vinden wij die memoriën met 3 vermeerderd, in 1450 met 4, in 1545 met 2, in 1461 met 1 en in 1467 weer met 1; In het laatstgenoemde jaar vertegenwoordigen alle memoriën een gezamenlijk bedrag van iets meer dan 17 gulden, welke som in de latere rekeningen in een algemene post verantwoord werd. Daar het bedrag onveranderd bleek, zo volgt hieruit dat men bij latere stichtingen van memoriën niet meer van de tussenkomst van kerkmeesters gebruikt maakte. In 1515 was het bedrag 7 Rijns gulden, terwijl tussen 1523 en 1531 die post voorgoed uit de rekeningen verdwijnt. Wat hiervan de reden is, blijkt niet.

172Gesch. Bijlagen XXXV en XL.

173Het onderwerp wordt het best toegelicht door de belangrijke bescheiden, door de her C.J. Gonnet Medegedeeld in zijn "Vier Parochiën in de middeleeuwen" in de Bijdr. van het Bisdom Haarlem dl. V blz 252, 352, 372, dl VI blz 1, 4.

174De navolgende bijzonderheden zijn ontleend aan een merkwaardig stuk, dat voor enige jaren door het Gelderse archief is aagekocht. Het is een register in klein formaat dat in het midden van de 16e eeuw werd samengesteld en grotendeels met één hand geschreven is. Blijkbaar diende het om als legger bij de dienst in de St. Maartenskerk te Tiel te worden gebruikt en om de bezittingen, rechten en plichten van de geestelijken in die kerk te doen kennen. In het begin wordt uitvoerig beschreven wanneer de pastoor moet prediken en de hoogmis en vespers moet zingen, op welke dagen er geluid en het orgel bespeeld moet worden en welke de verplichtingen waren van de koster, de

De cureit van de parochiekerk van St. Maarten en de vicarissen van die kerk en van de St. Walsburgkerk te Tiel¹⁷⁵ waren evenals die van de St. Jacobskerk krachtens bijzondere stichtingen gehouden gezamenlijk de memoriën van afgestorvenen te doen. Ook hier bestonden die memoriën uit vigiliën en zielmissen op het jaargetijde, waaraan de visitatie van het graf verbonden was. De geestelijken vonden hun beloning in vaste inkomsten, waarvan het bedrag bij iedere dienst onder de aanwezigen in gelijke porties verdeeld werd, waarom zij ook hier presentieën genoemd werden. Bovendien was het aan genoemde priesters bij zekere fundaties de verplichting opgelegd om op sommige heiligendagen gezamenlijk de missen, metten en vespers mede te zingen, waarvoor zij evenals bij de memoriën ook presentieën genoten. Ten gevolge van deze toestand hadden zij vele belangen gemeen en zagen zij de noodzakelijkheid in ze gemeenschappelijk te regelen. Vandaar dat zij in het jaar 1417 statuten vaststelden, waaruit de hierboven medegedeelde bijzonderheden bekend zijn.

Daar er tussen de vicarissen herhaaldelijk geschil over de presentieën ontstond, maakte zij in 1432 nieuwe statuten¹⁷⁶. Een van de merkwaardigste bepalingen is die, waarbij zij hun verhouding regelden tot de vicarissen, die bij het stichten van een nieuwe vicarie werden ingesteld. Men besliste dat deze geen deel zouden hebben aan de presentieën, die tot nog toe waren genoten, dan zo zij wederkerig een jaarlijkse rente ten voordelen van de gemeenschappelijke fondsen verzekerden¹⁷⁷. Die rente werd op 4 Franse gouden schulden bepaald, welk bedrag later, in 1558, tot 6 schilden verhoogd werd. Deze nieuwe statuten wekten groot ongenoegen op bij de Tielse burgerij, die van oudsher de geestelijkheid vijandig gezind was. De stadsregering nam verscheidene besluiten die zij van het stadhuis lieten afkondigen en waarbij zij tegen de nieuwe regeling in verzet kwam. De twisten die hierdoor ontstaan, werden bij compromis aan de uitspraak van bisschop Sweder van Culenborch onderworpen, die blijkens een notariële akte, welke in hetzelfde jaar daarover werd opgemaakt, de geestelijken tegenover de stedelijke magistraat in gelijk stelde. Wat eerstgenoemden ten aanzien van de nieuwe vicarissen bepaald hadden werd uitdrukkelijk gehandhaafd. Hij beval tevens, dat er geen nieuwe vicariën zouden worden opgericht, dan die met een jaarlijks inkomen van 20 gouden kronen gedoteerd zouden zijn.

Reeds uit de statuten van 1432 blijkt, dat de vicarissen of chori socii der beide kerken toen reeds een eigenlijke corporatie vormden. Gedurig hielden zij vergaderingen, welke congregationes genoemd werden. Daarin werden alle gemeenschappelijke belangen behandeld, ook die, welke niet direct op de memoriën en diensten betrekking hadden, die zij tezamen moeten houden. Zelfs omtrent de levenswijze en het gedrag werden er bepalingen gemaakt en straffen door het tijdelijk inhouden van de presentieën opgelegd. Een vastere organisatie nog werd de vereniging in 1518, toe er weer een aantal statuten werden vastgesteld. hierbij werd een entreegeld gevorderd van ieder, die

---

beiermeester en de doodgraver. Daarna worden de altaren en hun plaatsing aangeduid. Bij de meester van deze zijn de fundatiebrieven van de vicarien afgeschreven met opgave van de bezittingen, welke aan de laatste toekwamen. Ook de stukken, welke op de vicarien in de St. Walsburgkerk betrekking hebben, zijn opgenomen. Aan het slot zijn de belangrijke statuten van de koorgezellen van beide kerken ingeschreven. Op de oorspronkelijk wit gelaten bladzijden zijn later allerlei aantekeningen en stukken opgenomen. Het geheel geeft een zeer duidelijk overzicht van de inrichting van een kerspelkerk van het Utrechtse bisdom, beter en vollediger dan men in soortgelijke kerkregisters pleegt aan te treffen. Het merkwaardige stuk verdient in zijn geheel te worden uitgegeven. Daarom hebben wij de tekst van de statuten niet onder bijlagen hierachter opgenomen.

175In de stad Tiel waren twee aanzienlijke kerken. De ene, welke de parochiekerk was, was aan St. Maarten en de andere aan St. Walsburg toegewijd. Laatstgenoemde was oorspronkelijk een collegiale kerk, wier kapittel vanwege hevige twisten met de burgerij Tiel verliet en zich in Arnhem vestigde. Bij die gelegenheid deed het in 1328 van de St. Walsburgkerk afstand ten behoeve van de Duitse Orde. Aan de commanderij van die orde te Tiel kwam de collatie van de St. Maartenskerk toe, zodat er tussen beide kerken een nauwe verwantschap bestond. Rink, Beschrijv. van Tiel blz. 288-300. De Geer van Oudegein, Archieven der Ridd. D. O. Balye van Utrecht 2e ged. nummer 570-573.

176De aanhef van de eerste helft van die bepalingen zijn bijna letterlijk gelijk aan de statuten, welke in 1423 door de vicarissen van de St. Maartenskerk te Arnhem waren vastgesteld. Zie van Heussen, Historia Episcopatum tom. 1 der uitgave van 1732 folio 271.

177Daartegenin bepaalde de Arnhemse vicarissen bij nieuwe statuten die zij in 1451 aannamen, dat de bezitters van vicariën, die in het vervolg gesticht zouden worden, geen deel zouden hebben aan de voordelen, die zij gemeenschappelijk genoten. Van Heussen 1. e. folio 272.

met een vicarie werd begiftigd en op die wijze onder de residerende geestelijkheid van beide kerken werd opgenomen. Voor blijde inkomst moest deze 4 Rijns gulden betalen, welke bedrag in 1558 tot 6 Rijns gulden klom. De "officiati" en de vreemde priesters, die in de kerk heilige diensten wilden verrichten, moesten zich aan het gezag van de corporatie onderwerpen. Stierf er een lid van de vereniging, dan moest zijn opvolger een jaar lang de diensten doen, voordat hij in de presentieën zou mogen delen. Deze presentieën moesten gedurende dat jaar, als annus gratiae, aan de erfgenamen worden uitgekeerd. Herinnert deze bepaling aan een gebruik, dat ook bij de kapittels van kanunniken bestond, ook in de wijze waarop de priesters in de kerk plaatsnamen, bestond er overeenkomst met het ceremonieel, dat in de collegiale kerken in zwang was. Zij zaten namelijk in "stalla", of gestoelten in het koor en lieten daar hun gezang onder de dienste horen.

Langzamerhand was het inkomen van de koorgezellen door nieuwe stichtingen belangrijk vermeerderd. In verband hiermee waren de diensten ook zodanig toegenomen, dat zich hieruit een geregelde koordienst ontwikkelde. Dit laatste was vooral te danken aan het testament van een zekere Goese van den Bock, dat in 1557 ten uitvoer werd gelegd¹⁷⁸. Waarschijnlijk nam men hieruit aanleiding om in het volgende jaar nieuwe statuten vast te stellen. Daar die alleen door de vicarissen van de St. Maartenskerk werden gemaakt, zo moeten zij zich van de St. Walburgkerk hebben afgescheiden. Reeds was bij vroegere stichting bepaald, dat zij op zekere dagen van het jaar alle de horae cononicae - de zogenaamde zeven getijden - zouden zingen. Nu werd het regel, dat dit op alle 52 zondagen van het jaar geschiedde en bovendien op een zeker aantal feest en heiligendagen. De hoogmissen werden doorgaans ook door hun meegezongen, waarbij dan sommigen onder hen tevens als diaken en subdiaken dienden. De teriae, sextae en nonae werden zodanig aan de mis en processie verbonden, dat, zo men voor het begin van de sextae verschenen was, men geacht werd al die diensten te hebben bijgewoond en dus recht te hebben op de presentieën die daarvoor werden uitgedeeld. De vicarissen plaatsten zich met de cureit aan het hoofd in twee koorgestoelten tegenover elkaar. Ieder moest op zijn beurt een week lang de psalmen, antiphonen, responsorien enz. intoneeren, welke plicht naar de ouderdom van de een of de ander overging. Het gebruik van de Gregoriaanse zang was voorgeschreven, terwijl geen nieuwe vicaris tot de uitdeling werd toegelaten, dan zo hij zich verbond de horae canonicae te lezen, zodat zij voor het Utrechtse bisdom waren samengesteld.

Bij deze nieuwe statuten werden de oudere, voor zover zij de onderlinge betrekkingen tussen de koorgezellen regelden, vernieuwd en uitgebreid. Op de overtredingen werden thans doorgaans boeten gesteld. In de wijze van verdeling van de presentieën werd gene verandering gemaakt. De overschietende gelden en hetgeen als blijde inkomst betaald was werden ook onder elkaar verdeeld. De uitvaart van een van hun moest door alle priester in rouwgewaad bijgewoond worden. Het lijk werd dan door de vier jongsten gedragen. In meerdere opzichten waren de leden aan het gezag en de rechtsmacht van de vergadering onderworpen, die nu gewoonlijk het kapittel werd genoemd, onder welke benaming thans ook de vereniging zelf werd aangeduid. De leden heetten in de wandeling "capittelair ende presentieheeren".

Brengt men het medegedeelde in onderling verband, dan wordt het duidelijk dat de vereniging van de Tielse koorgezellen in menig opzicht op een kapittel van wereldlijke kanunniken leek. Slechts langzamerhand had zij dat karakter verkregen. Oorspronkelijk toch had het gemeenschappelijke doen van de memoriën op de voorgrond gestaan. Langzamerhand werden er ook andere diensten gesticht, waaronder het zingen van sommige getijden. Later zong met al de horae canonicae op sommige dagen en uiteindelijk geschiedde dit in de regel op alle dagen wareop de cureit de hoogmis placht te celebreeen. Nadat dit vroeger de memoriën waren geweest, werd dus later een geregelde koordienst voor de vicarissen de hoofdzaak. Met die overgang ging de organisatie van de verenigde koorgezellen tot een zelfstandige corporatie hand aan hand. Dat lichaam nam, wat zijn inrichting betreft, veel van de wereldlijke kapittels over. Het is duidelijk, dat in kerken waarin de geestelijke op die wijze verenigd waren, het weinig moeite moest kosten de parochiale door een collegiale inrichting te vervangen. Waarschijnlijk is aan degelijke toestanden het ontstaan van meerdere

---

¹⁷⁸Denkelijk was deze Goese of Goeswua van den Bock verwant aan Arnoldus Bock, die blijkens het kerkregister van 1542 tot 1554 pastoor te Tiel was en in het laatstgenoemde jaar overleed.

kapittels toe te schrijven, die in de latere middeleeuwen in sommige kerspelkerken zijn ingesteld. In de St. Jacobskerk heeft een ontwikkeling zoals wij hierboven omschreven, niet plaats gehad. De vereniging van cureiten en koorgezellen van St. Jacob was wel aan die van de parochie in Tiel van oorsprong gelijk, maar voor hen bleef het gemeenschappelijk doen van de memoriën de hoofdzaak; en zo hun bij sommige stichtingen ook andere diensten werden opgelegd, had dit slechts bij uitzondering plaats en was hun werkzaamheid in dat opzicht niet van veel betekenis. Ook kan hun vereniging nauwelijks als een zelfstandige corporatie worden beschouwd. Wij beschreven de congregatie van Tiel niet zozeer om die van St. Jacob een denkbeeld te geven als wel om het verschil, dat er tussen beide later ontstond, des te beter doen uitkomen. Na deze toelichten menen wij met een enkel woord nog te moeten aangeven hoe de band tussen de cureiten en gemene gezellen van de St. Jacobskerk later ten onder is gegaan.

Toen de St. Jacobskerk in het uitsluitend bezit van de Hervormden kwam, vervielen natuurlijk de memoriën en andere diensten, welke door cureiten en gemene gezellen gemeenschappelijk moesten worden gedaan. De stadsregering besloot de goederen, waaruit die werden bekostigd aan de kerk te geven. De fondsen werden toen genoemd de goederen staande tot de presentieën der vicariën. In de loop van het jaar 1579 werden burgemeesters gemachtigd over die zaak met kerkmeesters in overleg te treden. Daarna werd ook de kameraar van de presentieën, Antonis van Zijll, gehoord. Eindelijk deed met ook op de charters en papieren daarop betrekking hebbende, beslag leggen. Dit zal wel met de inbezitneming van de goederen gepaard zijn gegaan. In het volgende jaar besliste men, dat de vicarissen hetzelfde bedrag zouden blijven ontvangen, dat zij tot nog toe hadden genoten, maar slechts per capita dat is voor zover hun persoon betrof zodat na hun dood die uitkeringen zouden komen te vervallen. Aan de pastoors en kosteren, die ook deel hadden in de presentieën, werd niet uitbetaald omdat de predikanten evenals de kosteren thans door de kerk bezoldigd werden¹⁷⁹. Na de inlijving bij de goederen van de kerk lieten kerkmeester de memoriegoederen door de vroegere kameraar administreren, die ook met het beheer van de pastorigoederen belast was¹⁸⁰. Enige rekeningen van hem en zijn opvolgers zijn tussen 1601 en 1626 bewaard gebleven¹⁸¹. Men ziet daaruit dat aan de vicarissen jaarlijks uitkeringen werden gedaan, die echter bij hun dood ophielden. Het batig slot werd door kerkmeesters in ontvangst genomen. Toen de in functie zijnde rentmeester was overleden, beslisten de burgemeesters als opperkerkmeesters in 1629 dat zijn beheer aan kerkmeesters zou zijn opgedragen¹⁸². Van toen was werd van die goederen in de kerkmeestersrekeningen verantwoording gedaan.

179Resoluties van de Raad 13 april, 1 juli, 21 augustus, 29 december 1579 en 12 juli 1580, vgl Verloren. Gesch. der vicariën blz. 556 e.v.

180Zie hierboven blz. 49, noot 1

181De rekeningen van 1601 en 1602 zijn aanwezig in het provinciaal archief. Zie gesch blz. 155. Die van 1604, 1605, 1608, 1609, 1615, 1627-1625, merendeels zeer defect in het archief van de St. Jacobskerk

182Akte van 28 december 1629 in het archief van de St. Jacobskerk.

Bijlage A

Uitgaven betreffende de timmering van de St. Jacobskerk, geboekt in de kerkmeestersrekeningen van genoemde kerk.

1391

Item ic ghaf Herman Vden van den pilernen te decken ende van der ghoete te leggen op et nie werch te loen xij gld ende van den neghelen wiit.

(1415) Zonder jaar

Item doe wij verdingheden dat krws van den toern te vermaken ende dat steigher te maken, dat men dat crws neder ende weder op te winden mocht, ende den ghesellen ghescenket, de aen dat crws wrochten ende aen dat steigher, cost te samen xxij 1/3 wit

Item Henric Borre had mit ghesellen van dat hy dat krws mit den weder haen droech wt der kerc inder waghende ende voert tot Gheryt van Brokelede, cost te samen vii 1/2 wit.

Item Henric de Backer de tymmerman had van dat hij dat oude crws van den toern wan ende dat nye weder op settede ende steigher scoet, so langhe dat de toern ghestoppet wert, cose samen xiiij gulden.

Item meister Symon had van iij gld aen ..... daer dat crws mede ghesloten werd aen den makelaer maken vij wit.

Item ..... loetnaghelen de aen den toern ..... worden vi wit.

Item Jacob Vrederic soen had van vi gld loets vij 1/2 wit dat maket te samen .... wit.

... Item Dirc van Tesselt de smit had van dat oude krws, dat op den toern staet ende woech iij gld ende lxxij gld, des makede hy dat nye krws weder ende dat woech C gld en xcii gld aen spikeren, daer dat krws mede ghenagelt was, ende den piinappel ende aan loet naghelen vii gld spikeren, dat wert gesleghen deen teghen ander ende noch wt dat crws in der waghende gheweghen (sic) wert ende Dirc van Tesselt siin knapen inder S..... ghescenket wtgheleyt alte samen xv wit.

Item Ghisebrecht van Hamelenberch de leydecker wrocht aen den toern v daghe ende Gheryt siin broeder wrocht aen den toern ij daghe ende hadden elx daghes xvij 1/2 wit, ende de knecht, de hem rescap dede, wrocht aen den toern vij daghen ende had elx daghes v wit, dat maket j gulden en v wit, ende holpen dat crws op den toern setten ende stoppeden den toern van boven tot beneden ende makede den toern de goet al om dich ende souderde de goet al dich al om den toern.

Item noch .... Ghisebrecht van Hamelenberch ..... sondeers xxij wit dat maket te samen ..... ende vij wit.

Item Willam de Visscher sijn soenen wrochten ij 1/2 dach uit hem derden ende hadden elx daghes xx wit ende stoppeden de kerc ende dat oude krswerc ende dat nye krswerc ende de wlaten maket ij gulden en x wit.

Item noch dat Willem van M leynaghel x wit dat maket al te samen ij gulden en xx wit.

... Item Dirc Bertoud soen had van den wederhaen te vergulden ende van dat krws, dat boven op den toern staet ende van pijn appel roet te verwen, dat maket al te samen v gulden.

1421 (?)

Item van spikeren aan t oude crswerc vij 1/2 wit.

1423

Wtgheven vander tymmeringe

Item gheg. Jan Lubbre .... van .... carren zants, coste elcke carre ... Maken xxviii gul. x wiit.

Item gheg. Jan Voersc. van xxj 1/2m steen coste elc [M] ij gul. vj wiit. Maken xlvij gul. ix wiit.
Item Gheg. noch Jan van desen ... steen opt kerchhof te brenghen ende [van] teeken ghelde te samen xiiij gul. viijj wiit.
Item gheg. Rutgher van ij . steens; coste elc M ij gul. iiij wiit. Maken iiij gul. ende viij wiit.
Item gheg. meister Aernt vanden Doem .... voeder Goels steens ....
Item gheg. Luutkiin, canonick tot sinte ....., van ix stucken duufsteen; elc stuc ij wiit. Maken xxvij wiit.
Item gheg. Aernt .... van enen roden zercsteen .... gul.
Item gheg. Jan .... van .... van lxxx loep callix; elc loep xij wiit. Maken xxxiiij gul.
Item gheg. .... Ghisebrecht .... desen voersc. callick opt ker[chof] te brenghen ij 1/2 gul.
Item gheg. .... Janss. van 1 ballick (?) .... Maken xx gul.
Item (onleesbaar)
Item gheg. Willem die Ledeghe van .... loep calliicx, elc loep xi wiit. Maken xl gulden ij wiit.
Item gheg. Gherlof Dircks van lxix [loep] calliicx, elc loep x wiit. Maken xxiiij gul.
Item gheg. Peter Ghisebrechts [van] dese xiix loep opt kerchhof te brengen i gul. i witten.
Item gheg. Harman van ..... callicx, elc loep ..... xxxviii gul.
Item gheg. noch Harman van ..... calliex, elc .... Maken ... gul.
Item gheg. Pieter Ghisebrechts van lxxxi stwe .... ende vi it. Maken .... gul.
Item noeh gheg. Peter Voersc. van .... kanthout ....
Item gheg. .... hout ....
Item ... (onleesbaar).
Item gheg. Peter Ghisebrechts .... voirsch. canthout ...
Item Jan Willems ..... die houtzaghers ..... voersch canthout ... ende hadden daghes ene gul. Maken ...
Item gheg. Harman van ... van iij 1/2c waghens [scot?] ...
Item gheg. Dirc Hasaert van ... waghens ...
Item noch gheg. [van] xxiiij 1/2 waghens ...
Item gheg. .... waghens ...
Item ... waghens ...
(De vier volgende posten onleesbaar).
Item gheg Willam die ... leyen cost elc riist iij gul. ....
Item gheg. Jan Pouwelss. vanden leien te tellen iij wiit iij ...
Item gheg. ... vanden leyen opt kerchhof te brenghen 1/2 wiit.
Item gheg. den man, die op Willems poert van Niewelt woent, vij ij crodewaghens .....
(De drie volgende posten onleesbaar).
Item noch gheg. ... ende van teen ende van ij manden, samen j gul. i 1/2 wiit.
Item gheg. een man in die Werde ... latten ...
Item gheg. Andries ..... van ij vimmen riets, cose elcke vim ...
(De zeven volgende posten onleesbaar).
Item ... haecken, de voir in de piilre ... woeghen xxxiiij 1/2 gld.
Item ... die inden ... hangen en ij iser ... aen hanghen voir onse lieve Vrouwen outaer woeghen ... gld.
Item wegghen die voersch. crammen ende haecken te samen ... gld ende cost elc gld ij wiit ende ene Hollans. Maken te samen ...
Item hadde noch Jan voersch. van ... roeden, die ander glas .... woeghen ...
Item ... (onleesbaar)
Item hadden Jan voersch. van C ende xliiii gld spikeren; coste elc gld ij 1/2 ... ende enen Hollans. Maken ... gul. ix wiit.
(De vijf volgende posten onleesbaar).
Item gheg. ... Craen van allen den glasen te maken ... gul.
Itemm ... (onleesbaar).

[Wtgheven] van allen dach[hueren].

Item des donderdaghes ... Dertiendach ... wulft te breken van den ouden wtlaet ende doe quamen deze te werc.

(Op deze en de acht volgende bladzijden wordt wekelijks het bedrag verantwoord van hetgeen aan iedere werkman wegens dagloon werd uitbetaald).

De vierde weec na beloken paesschen doe begonst men dat nie fundament te leggen endoe quamen ...

(Op deze en dertiende volgende bladzijden wordt de verantwoording van de daglonen tot in de 29e week na Beloken Pasen voortgezet.)

Item gheg. Jan Noteboem, Jan die Wit, Jan ... Gherrit Noteboem ... van ... zoe wengher, wellen dacliist ende dubbeln bulioen boeren ... te samen ghehouwen ... elkcn stuuc ... Maken te samen ...

Item gheg. den ... van allen den iaer xci paer hanscoen, cost elc paer ...

Item gheg. Willam van Boelre van dat hi der kercken weerc gheregiert heeft xxiii gul.

Zonder jaar (1427)

Dit is wtghegeven van der tymmeringhe van den jaer voersc.

Item ghegheven Jan Lubbrechts soen voer ijM. steens, die hi ons leverde op sinte Jacops kerchoef, elc M voer ij gulden ende voer ij wit, maken ix gulden en ix wit.

Item noch ghegheven Jan voirsc. voer lxxxvij karren sants, coste elke karre x d., maken vij gulden ende x wit.

Item ghegheven Rutgher voir lxxv karren sants, coste elke karre x d., maken vj gulden ende vij 1/2 wit.

Item ghegheven Egbrecht van Gruenenberch voor een deel beslagkens moerters, die ie teghens hem coft voer x gulden.

Item ghegheven Jan Willams soen, die karreman, van desen voirsc. moerter wt Egberts kelre voer der kercken loeese te brenghen xiiij wit.

Item ghegheven Peter van Snellenberch voer een deel beslagkens moerters, die hi der kercken leende, daer ik Peter voirsc. weder voer gheleuert hebbe xxx [loep] kalx coste elc loep xv wit, maken xv gulden.

Item ghegheven Florens den kalcmeter mit enen anderen man van desen voirsc. moerter wt Peters kelre inder kercke losse te brenghen j gulden.

Item ghegheven om drie balken, die onder den orghel zolre legghen, ende om die plancken, die aen den solre ghebraken, vij gul. ende xv wit.

Item ghegheven Roelof vanden Zijl van ij stucken houts, daerdatt overstap tende sinte Jacobs steghe mede ghemaect is, ende die twee guetkijns voer der kercken portael, t samen voer xxiiij wit.

Item ghegheven Jan Ghisebrechts soen die houtvoerre van dese voirsc. hout, balken ende plancken t samen op dat kerchhof te brenghen vj wit.

Item ghegheven Jan Ghisebrechts soen die smyt voer viij paer hansel, daer die hecken mede ghehanghen sijn, cose elc paer vij 1/2 witten, maken ij gulden.

Item Jan voirsc. voer ijC ende xxv naghelen, die daer toe ghemaect waren die hancsel aen die hecken mede te naghelen xiiij wit.

Item ghegheven Jan voirsc. van iij brebielen ende van iij hameren, die in onsen werc ghebroken ende versleten waren, die hie weder makende ende verstaelde, ende van allen onsen ouden spikerer te rechten ten te scharpen, van al tesamen ende mede van allen hameren ende breecijseren te scharpen al t samen ij guldne ende ix wit.

Item noch ghegheven Jan voirsc. vander kercken hou ende van enen haec, daer men steen mede of pleghet te halen, ende van een paar hancsel, ij haeken, ij klicken, ij nvesen, ij ghespen, die aen die orghel dueren waren ghebesicht, kosten al tsamen xxvij wit.

Item ghegheven om ijM leynaghel, cost elc M xxj wit, maken j gulden ende xii wit.

Item ghegheven Jan Ruysche voer iij vymmen werc dach, coste elc wym j gulden, daer die schol ende der kercken kameren mede g .... t warden maken iij gulden ende xv wit.

Item ghegheven om vijC ende iij vertdeel teens, cose elc C iij wit, maken xxij wit ende j doit.

Item ghegheven om j 1/2C lecgarden, kosten elc C vj wit, maken ix wit.

Item ghegheven om wat ryts, om wat latten, om wat zoeyen ende om wat pynnen, cost altsamen lj gulden.

Item ghegheven Dirc Zassen van onser liever Vrouwenkassen ende dat daer toe hoert te stofferen alt samen lj gulden.

Item ghegheven Jan Ryem die orghelmaker voer die nye orghelen, die after aen den toern staen, daer heeft hi voer der kercken oude orghelen ende daertoe hoerde ende toe heeft jan voirsc. lxxvij gulden.

Item ghegheven Herman die Ruter omdat hiet after den orghelen bemaelde, ij gulden ij wit.

Dit is wt ghegheven van alle dachhueren ende aerbeit vanden iaer voirsc.

Item Willem Bollekijn ende Gheyt Bollekijn quemen te werc des Manendaghes na sinte Jacops dach ende wrochten t samen x roeden aender straten en hadden van elker roeden xix 1/2 wit, maken vj gulden en xiiij 1/2 wit.

Item Jan van roeden halp Gheryt Bollekijn x daghe ende hadde des daghes x wit, maken iij gulden ende x wit.

Item Paesschere halp Willam Bollekijn enen dach ende hadde daer voer x wit.

Item Henric Gheryts soen die tymmerman quam te waerck inder selver weke ende brac dat wtaet ende makede alle die hecken voer die overstappen vanden kerchof ende hadden daer voer te samen v gulden.

Item Willam Rodekyn quam te wercke inder selver weke en groef dat fundament vanden pijlre an dat oude cruyswarc aen die noertsyde vander kercken ende groef mede die kule, daer dat kamer in verlycht wart, ende wrocht vj daghe ende hadde des daghes x wit, maken ij gulden.

Item Daem onsen doetgraver halp Willam Rodekijn dit voirsc. warc greven ende wrocht vj daghe ende hadde des daghes vij 1/2 wit, maect j gulden xc wit.

Item Goedekijn Spiker halp mede aan dit voirsc. werc en de wrocht vj daghe ende hadden des daghes v1/2 wit, maect j gulden en xc wit.

Item Jan Noteboem quam te werke inder selver weke ende wrochte aen den pijlre an die noertside vander kercken ij daghe ende hadde des daghes xv xxij wit, maect j gulden en vj wit.

Item Gh ... upperknecht halp Noteboem enen dach en hadde daer ....

Dese quamen te werk die andere weke na sinte Jacobsdach.

Item Willem Rodekijn quam te werke ende groef dat fundament aen die noertside vander kercken ende wrochte vj daghe ende hadden des daghes x wit, maken ij gulden.

Item Daem onse doetgraver holp Willem voirsc. vj daghe ende des daghes vij 1/2 witten, maect j gulden xc wit.

Item Jan Noteboem wrocht aen dit voirsc. fundament iij daghe ende hadde des daghes xvij wit, maect j gulden ende xiiij wit.

Item Bruynken Noteboems upperknecht wrocht iij daghe ende hadde des daghes x wit, maect j gulden.

Item Hernyc Gheryts quem te werc ende wrocht aen den orghelen ende aen nyen ende beschoet mede bider dueren onder dat wtaet aen die noertside vander kercken ende wrocht vj daghe ende hadden des daghes xij wit, maken ij gulden xij wit.

Item Willem die tymmerman wrocht aan dit voirsc. werc vj daghe ende hadden daghes xij wit, maken ij gulden xij wit.

Item Gheryt van Hollant te waerc ende deckede aender kercken ende ondeckede dat wtaet aen die noertside vander kerkcen ende wrocht mit him anderen vj daghe ende hadde daghes xx wit, maken

iiij gulden.

Item Goedekijn Spiker wrocht vj daghe ende hadde daghes vij 1/2 wit, maect j gulden ende xv wit.

Item Jan van Diewen wrocht vj daghe ende had daghes ix wit, maect i gulden ende xxiiii wit.

Item Willam mitten baerdde wrocht i dach ende .... v wit.

Dese quamen te warc die derde weke na sinte Jacopsdach.

(Op deze en de vijf volgende bladzijden wordt tot in de achtste week na Maria Hemelvaart wekelijks het bedrag verantwoord van hetgeen aan iedere werkman wegens dagloon werd uitbetaald).

Item ghegeven Jan Wouters. den stroedecker van ij daghe, die hi deckede mit hem anderen aen der scholen ende aen der kercken cameran ende had daghes mit hem anderen xxj wit maect j gulden ende xij wit.

1428

God Wouts nv ende altoes.

Dit is dat ic wtghegeven hebbe van den goeden sinte Jacops timmeringhe vanden iaer voersc.

Item gheg. heer Wlfaert vander Meer van iiijM ende vi 1/2C steen, koste elc M ij 1/2 .... Maken xi gul.xviiij wit.

Item gheg. Jan Willamss. van desen voersc. iiijM. ende vi 1/2C steen van het Wlfaerts huys op sinte Jacops [kerchhof] te brenghen ende had van elkcken .... xv wit, maken ij gul. ende ix wit.

Item Jan voersc. van desen voersc xixM. steen uten nouen op sinte Jacops karchof te brenghen ende hadde van elcken M xviiij wit, maken xi gul. ende xij wit.

Item gheg. Peter Hubers zoen voer viij stucken Goels steen, koste elc stuk ene riinsschen gul., elcken riinsschen gul. gherekent voer iiij gul. ende vi wit, maken xxix gul. ende xij wit.

Item gheg. zes ghesellen, die desen voersc steen uten scepe brochten voer der karcken loesse ende hadden daer van te samen ....

Item gheg. een koepman van Vennen voer .... xviiij loep kallicx, koste elc loep xv wit, maken lix gul.

Item gheg. Peter Ghisebrechts zoen van desen C ende xviiij loep kallicx uten ... inder karcken te brengen, ende had daer van te samen v gul. v wit.

Item gheg. Claes die Goede voer CC loep kallix, koste elc loep in Sant te leneren xii 1/2 wit, maken lxxxiiij gul. ende x ...

Item gheg. Jan Ghiisbrechts zoen ende is van Bruekelen voer lxxv loep kallicx int Zant te leveren, koste elc loep xiiij wit, maken xxxv gul.

Item gheg. Willam van Welden voer xx loep kallicx, koste elc loep xviiij wit, maken xij gul.

Item gheg. Peter Ghiisbrechts zoen van desen voersc. xx loep kallicx inder karcken te brengen xx wit.

Item gheg. Jan Lubbrechts zoen voer CCC ende xx karrent zants, koste elke kar x doytkiin maken xxvi gul. ende xx wit.

Item gheg. een koepman ende heet Jan Gheriits zoen ende is van Weespe voer lxxxv stucken kanthout, die hi ons leverde tot Maersscen ende had daer voer C ende xij gouden Beyers gul. elcken Beyers gul. gherekent voer ij gul. ende xxvij wit, maken CCC gul. xxiiij gul. xxiiij wit, van deser scommen of ghekort, dat in sinte Korneliis timmeringhe gherekent hebbe, xliij gul. ende xv wit, soe bliuet dese somme vanden kanthout CC lxxxi gul. ende ix wit.

Item gheg. Peter Ghisbrechts zoen mit sinen ghesellen, die dit voersc. hout haelden tot Maerssen ende brochten mit ij scuten in die Weerde ende holpen uten scuten doen ende hadden daer voer iiij gul.

Item gheg. Jan Ghiisbrechts zoen mit Yden zinen wiue ende Mi zinen stelle om dat si ons dit voersc. hout holpen halen in die Weerde ende holpent ons brenghe op sint Jacops karchof ende hadden daer voer ij gul. ende vij 1/2 wit.

Item gheg. Roeloef vanden Ziile voer ij vierren sparren xvijij wit.

Item gheg. den man, die op Willams poerte van Nieuelt woent, voir ... xvijij wit.

Item gheg. een koepman van Wesel voer ... voet decplancken, die Tyman die Haen ende Roelof vanden Ziile teghens den koepman voersc. kochten totter karcken behoef, ende kofften elc C voet voer ij guk. ende xvijij wit, maken xxxvi gul. ende xij wit. Van deser sommen af ghekort, dat ic in sinte Korneliis timmeringhe gherekent hebbe, v gul., so blicut dese somme van dese voersc. plancken xxxi gul. ende xij wit.

Item gheg. iij ghesellen, die dese voersc. plancken uten scepe inder karcken brochten, ende hadden te samen ix wit.

Item gheg. der vrouwen, die voer die Wertpoert woent, voer viij wede bast, koste elcke wede vi wit, maken i gul. xvijij wit.

Item gheg. Jan Scanders zoen voer die .... manden, daer men die steen op die solre mede want ende om den teen, daer men die plancken in die glasvensteren mede bant, te samen xxv wit.

Item gheg. Vranken die Boutwarcker voer i ruesels, dat die timmerlude besieden, daertoe dat siit te doen hadden vij wit.

Item gheg. Jan Ghisbrechtss. die mitten stil pleghet te naren, omdat hi den kraen, daer men die balken ende ander hout mede op want inder karcken brocht ende omdat hien weder te huys brocht .... wit.

Item gheg. Jan Ghisbrechts zoen den smit van dien dat hi gheleuert heeft van grouen warc, dat aen der karcken ... gebesicht is.

Item ix glas balken voeghen C lxxx ...

Item iij nye hoefde, die in iij ouden scaf ... ghedaen waren, woeghen xxxij ....

Item ij nye ankeren voeghen xxxvij ...

Item iiij haecken, daer die noert karedoer aen hanget woeghen ix ....

Item een nye hancsel ende ij oude hancsel aen der zeluer dueren vermaket woeghen tesamen xi ...

Item die ghespen ende krammer, daermen die zeluer dueren mitten boem mede pleghet te sluten, woegen x ...

Item die drie yser, die inder nyen forme legghen, die Claes van Boelre ghemaket heeft, woeghen xij

...

Item maket dit voersc. yserware altesamen CC xcvi ... ende coste elc ... iij wut, maket xxix gul. ende xvijij wit.

It. noch gheg Jan Ghisbrechtss. voersc. van allen den spikeren, die aenden nyen ware ghebesicht siin weghen altesamen xcij ... kost elc ... iij 1/2 ... Maken ... gul. xvijij wit ij deyt.

Item gheg. Aernt Spruyt voer dat sclot ende die ij hancsel, die aender kiisten ziin, daer sinte Antoniis bloc in staet voer Sint Antoniis outaer xij wit.

Item gheg. Jan Ghisbrechtss. voer den blaker, die voer sinte Antoniis staet voer den seluen outair i gul. ende xix wit.

Item gheg. Aernt Spruyt voer dat sclot te vermaken ende voer enen scoetel, dat in siinte Katerynen poert staet vi wit.

Somma ... maket alte samen van alle reesscap als voersc. staet vijC gul. xiiij witten iij...

Dit is dat ic wt ghegeven hebben van alle dachhueren ende erbeyt, die aen sinte Jacops karc ghebrocht zijn van desen jaer voersc.

Item gheg, Jan Noteboem van xvi laghen steens, die hi brac onder der eerden vanden oude wlaet ende had van elke laghen iiij 1/2 witten, maken ij gul, xij wit.

Item Jacop Aertss. wrocht iiij daghen nae Mitvasten ende v daghen na Beloken Paesschen, maken ix daghen ende had daghes viij wit, maken ij gul, ende xij wit.

Item Gheriit van Hollant quam te warc op sinte Marckus dach ende ondeckede dat oude wlaet ende stoppede voert die karc ende den toern ende hadde daer voer also dat Peter van Scellenberch ende Willem Cluetiinc bedediinde x gul.

Item Elias vanden Zande quam te warc op sinte Marckus dach ende brac dat wlaet ende wrocht v daghe ende had daghes xxi wit, maken iij gul ende xv wit.

Item Claes vanden Zande wrocht ter zeluer tiit ende halp dat wtlaet breken v daghe ende had daghes xv wit, maken ij gul. xv wit.

Dese quamen te warc die vierde weec inder maent van Meye ende bracken die mueren vanden wtlaet en haelden steen of ende makeden ssteen scoen.

(Op deze en de volgende zeventien bladzijden wordt tot in de achtste week na St. Victor wekelijks het bedrag verantwoord van hetgeen aan iedere werkman wegens dagloon werd uitbetaald. De enige post, waarin de aard van de verrichte arbeid wordt aangeduid, is in de vier week na St. Jacob: "Item Jan Bisschop ende Claes clopten vi tonnen poluers, daer die gueten of ghemaket ziin, ende hadden van elcker tonnen xi wit, maken iij gul. ende vi wit").

Item gheg. den houtzaghers van allen den hout tescniden, dat aenden nye wtlaet ghebesicht is, maken alte samen xij gul.

Item gheg. Claes van .... formen, daer dat ... aers glas in staet, vander kercken reesscap ende hadden daer ... voer ziinen arbeyt iij Aernoldusgul. den Aernoldusgolden gherekent voer xiiij ..., maken xi gul. ...

Item noch gheg. Claes voersc. voer enen harscen, die ainden voersc. formen besichde, koste elc ... maken ....

Item gheg. Gherit van Hollant bi Jacop Vrederiicx soen ende bi Willam Cluetiinc vander nederste gueten (?) bouen ziin dachueren ende van die karc te stoppen ende hadden daervan te samen v gul. ende xix wit.

Somme van allen dachhueren ende arbeyts loen dat aen sinte Jacops karcke ghevrocht is inden iaer voerscreven, maken al te samen CCCC gul. lxxxvi gil. xci wit ende iij doijt.

Somme van allen sint Jacops tiimmeriinghe dachhueren ende arbeyts loen, maket alte samen xiC gul. lxxxvi gul. xxvij wit ende ij doyt.

1430

Dit [is] wt ghegeuen van allerhande reesscap, die tot onser tiimmeriinghe ghebesicht is.

(De vijf eerste posten onleesbaar).

Item gheg. Peter Ghisberss. voer ... liep kallicx, kost elc loep .., maken xlvi gul. ende xxiiij wit.

Item gheg ... voer lxiii liep kallicx [elc] loep xij wit, maken xxv gul. ende vi wit.

(De elf a dertien volgende posten onleesbaar).

Item gheg. ... leyen ....

Item .... (onleesbaar).

Item gheg. den zeluen ... voer iij voeder Goelscer steen, kost elc voeder viij gul. ende iij 1/2 wit, maken xxxij gul. ende xvij wit.

(De zeven a acht volgende posten onleesbaar).

Item Gheg. Jan Noteboem voer xij loep steens kalliics, daer hy der kapellen dit guet ende die v pijlre mede deckede van die karcken nye warc aen die noert zide, kost elc liep xxi wit mitten sciis ende mitten draghen, maken ix gul. ende iij wit.

Item ... (onleesbaar).

Item Eliaes vanden Zande, die heeft ghewrocht aen onser karcken dit voersc. jaar aen die noertside van onser karcken ... daghen ende hadden daghes i gul. ... zoe heeft Eliaes voersc ... ix daghe ... zo blijft dat Eliaes ... van hebben zel lxvii daghen ...

(De drie volgende posten onleesbaar).

Item noch gheg. Jan Noteboem, Gherrit Noteboem ende Willam Ruyt te samen vander formen te maken ende te setten bouwen die noert doeren ... gul. ende vi wit.

Item ... (onleesbaar)

Item gheg. ... ie voir Daem, die ... dat oude wtlaet te breken iij g ...

(De vier volgende posten onleesbaar).

Item ... voersc. van onser ... ende die loeden gueten ... te souderen, te samen vi gul .... witten.

Item gheg. Willam Rodekiin ende Willam die Backer te samen van ... loep kalliicx ende
Item ... (onleesbaar)

Item gheg. Gherrit van Hollant van xviii roeden te decken op dat wlaet aen die noertsude vander
karcken ... ende hadden van elcke rode ..., make xlvi gul.

1431

Item gegeuen Jan Noteboem voir xij loep calx, die aender kerken ghebesicht wert, cose elc loep xxj
1/2 wit, maken viij gul. ende xviiij wit.

Item gegeuen Geryt van Hollant mit tweem knechten vanden leyen of te breken, die wy opden
vleyschuys hadden, te samen iiiij 1/2 gul.

Item gegeuen Elyaes vanden Zande mit Claes sinen soen van dat wagenscot of te breken vanden
vleyschuys iij gul. ende xxj wit.

Item gegeuen Herman van Cuelen ende Coman die pynre, heet Voskijn, van dat wagenscot in onser
kerken te brengen ende die leyen inder kerken huys bider scolen te samen een blyntscaep ende ij
gul. ende xv wit.

Item gegeuen voir lvij windyser aen die glaze die aen die noertsude vander kercken staen ij gul.

Item Jan Noteboem ende Willam Ruyt van een eynde fundaments wt uit breken, dat aen die
noertsude in onser kerken lach j gul. xxiiij.

Item gegeuen Claes vander Loesdrecht ende Willam Rodekijn van ixm. steen scoen te maken ende
hadden van elc M xij wit, maken iij gul. xviiij wit.

Item gegeuen Rodekyn van dat fundament mitter erden weder te vullen dair ... gebroken was
xxvij ...

Item gegeuen Gerijt Knijf van leyen ende dat van wagenscot, dat wy vanden vleyschuys hadden
CCC, maken iijc gul. ende xv gul.

1432

... It. gegheuen Ysebrant de glazemaker van dat glas, daer sinte Xpistoffels, sinte Cornelis ende
sinte Anthonis te samen in staen, lxxij gulden.

... It. gegheuen by Jan Noteboem voer xxiiij loep calx, coste elc liep xxiiij wit, maken xviiij gulden
ende xij wit.

It. gegheuen een coepman van Broekele ende heet Jan Geryts soen voer lxxx liep calx, cose elc
loep xx 1/2 wit, maken liiij gul. ende xx wit.

It. gegheuen Jan Lubberts soen wyf voer lxij karren zants, coste elke karre iij wit ende j doit,
maken vj gulden ende xxij wit.

It. gegheuen Willem Rodekyn ende ij ander gesellen van xviiij tonnen poluers te cloppen ende
hadden van elker tonnen viij wit, maken iiiij gul. ende xxiiij wit.

It. gegheuen Jan Noteboem mit eenen anderen metselaer, doe hy sinte Jacobs toren onder die cappe
scoeyde ende by die oude stenen guete wt brac ende die nywe guete van den plaester weder makede
ende van allen dat anders op die tyt aenden toren te doen was ende hadde dair of te samen viij
Arnoldgul. dan Arnoldusgulden gerekent voer xiiij cromstert, maken xxij gul. ende xij wit.

It. gegheuen Lambert onseu doetgrauer, Willem Ruyt een ketelboeter ende noch ij ander
opperknecht, die steen, moerter ende alle dingen opten toern brochten, dat men daer behoefde,
doemen die cappe onderscoeyde ende een nye guete makede ende anders, dat daer op die tyt te doen
was, ande hadden te samen xix gul.

It. gegheuen voer iiiij ijsere oren, die aan ij tobben geslagen werden, daer men water, steen ende
moerter ede opten toern want xxiiij wit.

It. gegheuen voer j 1/2 M nywe seens iij gouden Arnoldusgul. Maket viij gul. xvj wit.

It. gegheuen Jan Noteboem van viij boghen in onser kercken op te slippen ende weder te maken op
hoir behoren ende ons oude afterkerke bouen ende beneden te witten ende die scynckelen te

grauwen ende alle die oude gate te stoppen ende hadde dair of te samen lvj gouden Arnoldusgul.
maken C lxij gul. xij wit.

It. gegheuen van den steen scoen te maken, die wten bogen gebroken wert, te samen iiij gul.

It. gegheuen Hüge van Breda ende Claes van Breda voer xxvijC leynagel, cose elc C iij wit, maken ij gul. ende xxj wit.

It. gegheuen voer C sponnagel v wit.

It. gegheuen Geryt van Hollant van onsen toern ende onse kerck te stoppen te samen vij gul. ende xxvij wit.

It. gegheuen van der trappen, die aen den borchwal aen sinte Katrinenpoort gemaket wert, ruerende van sinte Jacobs huyskyn dat by sinte Katrinenpoerte staet ende Jan Benscoop voertyts der kerken gegeuen heeft, x wit.

1433

... Item gheg. Ghysbert vander Vliet, die glaessemaker, van alder karcken glasen, van Onser lieur Vrouwen huyskinn op sinte Jacops brugghe, van sinte Claes huyskiin voer de Weertpoert, van sinte Ewouts [huyskinn] op die Veecht te stoppen ende te maken, dat daeraen te doen was ende hier van te samen ix gul. ende xxx wit.

Item gheg. den man, die op Willems poerte van Nyeuelt woent, voer enen krodewaghen i gul. ende xvij wit.

Item gheg. Harman Claess voer iij nye lederen, daer die of is beneden in die karcke, die ander bouen op dat wlft, die dierde bouen opten toern, kosten te samen iij gul. ende ix wit.

... Item gheg. Dirc die erden pottemaker voer V ende lxxxv loets, daer ... guetten ... onser kercken mede lenghede ... dat water verre vander kercken te leyden ...

Item gheg. ... Jans Bolen poerte van vij ysere dumen in dese voerscr. vij guete ghebesicht ...

Item gheg. Gheryt van Hollant van v daghen die hi aen onse karcke ... ende mede dese voerscr. vij guetten lenghede ende hadde daghes mit ...

Item gheg. Eliaes vanden Zanden mit Clais zinen zoen vanden gheuel, die aent weest ende aen die zuyt siide vande toren staet, neder te breken en mitten houtte weder te bescieten tesamen xij gul.

Item gheg. Lambert onsen dootgrauer, Jan Lubben ende Jacop Diircxs. vanden steen of te halen ende ouer te warpen ende meer dat op die tiit te doen was, doemen desen voerscr. gheuel brac ende weder bescoet ende hadden te samen v gul. ende xij wit.

Item een koepman ende heet Jan Gheriitss. ende is van Bruekelen voer ... ende lv loep kalliicx, koste elc loep xvij wit, maken xcvi gul.

Item gheg. Lambert onsen dootgrauer, Willam Ruyt ende Jacop Dirccxs. van desen voerscr. kalliic te beslaen ende op te warpen te samen vij gul. ende xvij wit.

Item gheg. Jan Noetboem van Koenraet Jacops Scoens muer neder te breken ende weder te maken xi gul.

Item ... (onleesbaar)

Item gheg. Dirc. Willamss die steenbacker ... koste elc M ...

Item gheg. ... voerscr. ... steen op sinte Jacopbs kerckhof te brenghen ....

Item Willem van Boelre ... ix voeder Goelscr steen koste ecl voeder ij Riijnssche gul. den Riijn gul. gherekent ....., maken xcviij, ende v 1/2 wit.

... It. gheg. Henric Hazaert van den scijs van ix voeder Goelscr steen, maken i gul. ende xvij d.

... It. gheg. voer liij ... kanthout, die ons Eliaes vanden Zande ... van Oudekoop ende Roelof vanden Ziil ... an desen kochten voer iijC gul. ende ...

iii. It gheg. enen sciiipman ... Gherijt Claess. van ... van Deventer te brenghen tot Maerscen...

It. noch gheg. desen voerscr. sciiipman, dat die stat van Deventer hadde van de ... daermen dit voerscr, hout ...

It. gheg. die ghesellen die dit voerscr. hout te water brochten daerment scepende te Deventer ende te samen vi ...

It. gheg. Diirc van Hanenbroec van die voerscr. hout van Maerscen in die Weerde te brenghen ende

hadde daer voer ...

It. gheg. Jan Ghisberts mit zinen stelle ende mit ij anderen ... dit voersc hout uten Weerde op sint Jacops kerchhof te brenghen ende hadden te samen ...

It. gheg. van desen voersc. hout van sciisse, hoof Willam Gheritts ....

... It. gheg. Borekinn die uerklocmaker van den iseren boey voer dat scap in die gherwekamer ...

It. gheg. Jan Noteboem, Willem Ruy(t) ... Rodekiin ende Bertelmeens te samen van ...
fondament .... karcken aen die z.... omtriin iij graue lanc ende dat fond .... iij pijlre wt te breken den
steen ... enen hoep te voeren ende ddie ... weder te vollen ende hadden te samen viii

1450

Wtgeuen van dat nye toertngen.

It. Geryt Keirc van vi houten vij gul. ende van wyncoep v cr.

It. van Willem Zoet iiij hout vj gul.

It. dit hout te brenghen, coste ix cr.

It. die houtsagers van iiij dage sagens, elc dages xij cr, facit iij gul, iij cr.

It. Heyn Reyners Zn ij houten ij 1/2 gul

It. Roeyken ene grote balc, dar men die span of snede v gul. ende iij oirt van j gul.

It. noch Roeyken van ij hout ende iij sparren tsamen xxiiij cr. facit i gul. ix cr.

It. Geryt Zass van viij enkel sparren en vij plancken aenden steyger xxvj cr. facit j gul. vi cr.

It. Jan van Doem van vj wagescot duer gesaget, dat stuc v cr. facit j gul.

It. Claes Jan zoen ij wagescot v cr.

It. Vrederic Gysbert zoen j hout x cr.

It. noch Vrederic van ij plancken, dair men die sulre mede maecte int toertngen x cr.

It. Geryt Zass vij plancken aenden steiger xvij cr, facit i gul ij cr.

It. Jan onse smit van dat cruyt opt toertngen iij 1/2 gul.

It. Jans brueder vanden wederhaen i gul. xj cr.

It. den pynappel j gul.

It. Jan Dircs neue van Meerlo xxxiiij dach gewrocht elx dages vj 1/2 cr. facit xv gul.

It. Heyn Deken xxxv dage gewrocht elx dages vj 1/2 cr. dair voir xv gul.

It. Thys de gheelgieter van zes scelpen gegoten aent toertngen viij Vleems fac. x cr. iiij wit.

It. van loetwit ende verwen onder die Gaerde gecoft by Jan Claeszoen xiiij cr.

It om 1/2 boec gouts dat cruys mede te vergulden by Jan Claeszoen ... gul. iiij cr.

It. Dirc Gerstman van iiij dage hout opte trecken xv cr.

It. van ij ...

It. Claes de ... om latten aen de steyger

It. noch ... blade gouts die scelpen mede te vergulden xvij 1/2 cr. facit i gul. ij 1/2 cr.

It. Jan Claeszoen van dat cruys den pynappel, den wederhaen ende die scelpen te vergulden tsamen
ij gul. v cr.

It. Jan onse smit van iij bogel aent cruys viij cr.

It. Volken den smit van spykeren tsamen iij gul. viij 1/2 cr.

It. Henric die leydecker vanden leyen aent toirtngen bouen ende beneden iiij R. gul. facit ix gul. iij
cr.

It. Jan Brabant om xvj wagescot ij R. gul. xix witte stuver voirden gul. facit iiij gul. vij cr.

It. Lambert van Xancten ixM leynagel xC dopnagel, tsamen na inhout synre cedel v 1/2 gul.

It. Peter van dat toertngen te decken v R. gul. facit xj gul. x cr.

It. ... dan smit van hondert ... ende aen spyker tsamen ... gul.

It. Jan Dircs neue iij 1/2 dach aent toertngen ... een bort opte kirck tsamen j 1/2 gul.

It. Moerdrecht ... van xiiij zouduer ... cr

It. van Dierc iiC loets ende xxiiij loets aent toertngen, elc hondert ij 1/2 R. gul. facit xxxij gul. viij
cr.

It. van dat dit loet te wegen ende te vueren iij 1/2 cr.

It. Beernt tichgelaer synre dochter man vande steyger aent toertngen te helpen breken 1/2 gul.
It. den gesellen geschenct te bier vij 1/2 cr.

1454

... Van Jan Jacopss. iiijC loots mijn ij 1/2 tot onsen cleynen toern elc C vj gul. myn j oert, faci xxij gul, xij cr, iiij wit.
dat loot te weggen vij wit
dat loot wter waghe totter kerc te brenghen j. cr.
Lambert Koerstiaenss. van dat hi den cleyen toern met loot besloech ende onse kerc stopte x daghe met sinen knecht elke dach x 1/2 cr. facit vij gul.
Moerdrecht van soudeer iiij 1/2 cr
Van Claes Hughen soen iiijM leynaghel voer xxxj cr. ende ijC lootnaghel voer ij cr. facit ij gul. iiij cr.

1461

(van afterwesen).

... It. gheg. Willam Otten soen van steen ende sant dat men hem noch schuldich was iiij gul. vj cr.
It. gheg. Claes Symon soen den glaesmaker van dat glas aende noertsyde vander kerck x gul, xj cr. vj d.
It. gheg. Claes Hughen Soen van leynagel, sotnden buten hoer rekenynghe x 1/2 cr.
It. gheg. Reynaer van Berrevelt van siin afterwesen 1 gul.
It. gheg. noch Reynaer voerscr. xl ons heren Rodolpus gul. facit lxxij gul.
It. gheg. noch Reynaer voerscr. x gul
It. gheg. noch Reynaer voerscr. xx gul
It. gheg. Gheryt de loetgyeter van syn afterwesen xxxv Riins gul. facit xciiij gul. v cr.
It. gheg. Claes Hughen soen van siin lyenagel xxxvij gul
It. gheg. noch Reynaer van Berrevelt ij rooyen die Reynaer ende Aelbert hadden laten maken tot der lijberyen ende noch tegenwoerdich waren ende woghen lxxv elc v wit facit iiij gul. ij 1/2 cr
It. gheg. Reynaer Willam soen van siin afterwesen, dat hu die kerc verleyt had xlj gul
.....

Wtgheuen van alle dinghen

... It. gheg. Claes Hughen Soen van ijM goete leynagel ende j 1/2M klein laynagel ....
It. gheg. Heinrijc Sander soen van xxvj loets, elc v wit, dat man aen den toern ghebesich heeft, facit j gul v 1/2 cr. j witten.
It. gheg. noch Henric voirsc. van een half korf leyen, die op dat cruuswerc ghebesich siin v cr.
... It. gheg. Ghusbert Goeyvaert soen van die tymmeringe, die Aernt Claess. an Galissen ghemaect had, vij 1/2 gul.
... It. gheg. den glaesmaker, die der snyder glas settede, te drinckghelt ij cr.
.....

Wtgheuen van der tymmeringen¹⁸³

It. gheg. Willam Raescob en Goeyert onsen dootgreuer ende noch enen man vande steygheringhe

---

¹⁸³Van de onder dit hoofd geboekte posten zijn alleen de uitgaven wegens daglonen weggelaten. In het geheel werd in daghuur gearbeid: door Otto, onzen meester, 63 1/4 dagen tegen 9 3/4 cr daags, door de meesterkechts 172 1/4 dagen tegen 7 1/2 cr. daags, door de opperknechts 216 dagen tegen 3 1/2 a 4 cr. daags, door den doodgraver 40 dagen tegen dezelfde beloning.

of te nemen ende op te winnen vij cr.

It. gheg. Goeyert ende Willam voirsc. onder hem beyden van hout inde kerc vant kerchof te brengen 1 1/2 cr.

It. gheg. noch onder hem beyden voirsc. van hout inde kerc te halen tot Ghysbert Herdebol iiij 1/2 cr.

It. gheg. van ij kannen biers die inde kerk ghedronken worden vj 1/2 wit.

It. gheg. Jan van Bunnyc van dat hij die berchvrede sette ende opwant inde kerc dairmen op wulfde j. gul.

It. gheg. Ghysbert Herdebol van j stuc houts xxiiij stuyvers facit iij gul. iij cr.

It. gheg. noch Ghysbert voersc. van iij stuc houts, elc stuc j ons heren gul. Roedolphus gul. facit v cul. vj cr.

It. gheg. noch Ghysbert voersc. van j stuc houts ij gul.

It. gheg. noch Ghysbert voersc. van ij stuc houts, elc stuc xiiij 1/2 stuyver facit iij gul. xiiij cr.

It. gheg. Beer Jans. van lxxxiiij loep calcx elc loep iiij 1/2 cr. facit xxiiij gul. xiiij 1/2 cr.

It. gheg. Willam Otten soen van xvM steens, elc dusent iij gul. iiij cr. facit xlix gul.

It. gheg. Goeyert ende Raescob van desen voersc. calc te beslaen, elc loep vij d. facit xx cr.

... It. gheg. Jan van Bvnnic van een ghebint te maken ende vj boghen ende die kerc te scoren aende noertsyde facit samen iij 1/2 gul.

It. gheg. Nannync de cuper van een ton te vermaken 1 1/2 cr.

It. gheg. om xj 1/2 voeder scoeliaerts steens, elc voeder xxij stuyvers, facit xxxiiij gul. xj cr.

It. gheg. vanden voerscr. steen op te dragen wt den scep xj 1/2 cr.

... It. gheg. van ij 1/2M ouds steens opt kerchoff te brengen x cr.

It. gheg. Nannync de cuper van enen emmer te maken iij cr.

... It. gheg. Jan van Roemst van iij vierdeel estrycx v 1/2 cr.

It. gheg. van v loep calcx te beslaen vij 1/2 wit

It. gheg. van die vuont ouer te draghen ij cr. vj d.

It. gheg. Pouwels Buus van Heinric de Hasen brieue te scryuen vij 1/2 cr.

It. gheg. Beer Janss. van xlv loep calcx, elcken loep iiij 1/2 cr. facit iij gul.

... It. gheg. Jan van Bunnyc van die berchvrede neder te leggen ende weder op te rechten iij gul.

It. gheg. van x loep calcx te beslaen Goeyert ende noch een man xvij 1/2 wit.

It. gheg. van vj stuc houts tot Heinric Sander soens te halen, dair die berchvrede op gheset wert xxij 1/2 wit.

It. gheg. Heynric Peter Tymansoen soen van een dusent steens ende dat opt kerchof te brengen coste iij gul. vij cr. vj d.

... It. gheg. van ij 1/2 M outs steen, v gul. xiiij cr

... It. gheg. Peter Peter soen van Willam Otten soens wegghen van steen vij 1/2 gul.

... It. gheg. Goeyert ende Raescop van al dat hout, dair die berchvrede op staet, tot Heinric Sander soen te brenghen iij cr. ij wit.

It. gheg. Gheryt van Sulen van ijM steens, elc dusent xlic cr. facit vj gul. viij cr.

It. gheg. Beer Jans. van lxxv loep calx, elc loep iiij cr. j oert facit xxj gul. iij 1/2 cr. vj d.

It. gheg. vanden voirscr. calc te beslaen, elc loep vi d. facit xvij cr. iiij 1/2 wit.

It. gheg. Jan van Roemst vanden steen te maken dair (men) mede wulfde xiiij gul.

It. gheg. den steenbackers te drincghelt ix wit.

It. gheg. noch te ghelage, doe wy mit Jan van Roemst ouerdroeghen wat hy hebben soude van elc C steens te backen facit xvj wit.

It. gheg. Willam Otten soen van xM steens, elc dusent iij gul. iij cr. j oers facit v gul. xiiij cr. vj d.

It. gheg. Gheryt van Sulen van ijM steens, elc dusent iij gul. ij cr. facit ix gul. vj cr.

It. gheg. van xxiiij loep calcx te beslaen, elken loep vj d. facit vj cr.

It. gheg. vanden voirscr. calc te siffen om mede te plaesteren v cr.

It. gheg. Beer Jans. van vj loep calx, elc loep iiij cr. j oert. facit j gul. x 1/2 cr.

It. gheg. van viij carren sants viij cr.

It. gheg. Claes Gheryt Coenraet soen soen van een suef iiij cr.

It. gheg. Jan Herman soen van vj boghen te maken j gul. viij cr.
 It. gheg. Goeyert onsen dootgreuer ende Vostgen elc van ij dage van dat sy den steen haleden wt den ouen noch hout haelden inde karc, facit xvj cr.
 It. gheg. den smyt van i vorm te beslaen, dir de steen in geformt wert iij cr.
 It. gheg. Otte onsen meyster van dat hy die boghen toeleyde iij 1/2 cr.
 It. gheg. Willam Borchaerts. van manden te maken viij 1/2 cr.
 It. gheg. van bast iij 1/2 cr. ende van tobben te binden iij cr. j witten facit vj 1/2 cr. j witten.
 ... it gheg. Beer jans van 1 loep calcx, elken loep iij cr. j oert facit xiiij g. ij 1/2 cr.
 It. gheg. vanden scyuen die aende slotsteen ghemaect siin iij gul.
 It. gheg. van xxviiij carren sant xxviiij cr facit j gul. xiiij cr.
 It. gheg. van steen wt den water op te draghen inde kerc vj cr.
 ... It. gheg. van rusel, dairmen dat windaes mede smeerde viij wi
 ... It. gheg. Ghysbert Hack den smit van iserwerkc te maken iij cr.
 It. gheg. van xxxv loep calcx te besalen elc loep vj d. facit viij cr. iij 1/2 ...
 .. It. gheg. Jan van Roemst van ijM wulfsteens ende iij vierdel, elc C j 1/2 gul. facit xxx gul xij cr.
 It. gheg. Jan voirscr. van dat hy viijC seens op de werf bracht vij 1/2 cr.
 It. gheg. Jan voirscr. van 1/2C plausen iij cr.
 It. gheg. Beer Jans van xxv loep calcx, elke liep iij cr. j oert facit vij gul. vij 1/2 wit.
 It. gheg. van ij isers, daer die preeckstoel op staet, woegen xxiiij 1/2 facit j gul. v 1/2 cr.
 It. gheg. Gheryt van Sulen van sant dat hem van outs ghebract ij gul. v ...
 It. gheg. Reynaer van Berrevelt van ... werck ende wiintroeyen ende van spiker tesamen v gul. v wit
 It. gheg. noch Reynaer voirscr. van spyker iij gul. xj cr.
 It. gheg. vanden klepel te maken in Onse Vrouwenklock iij gul.
 It. gheg. Jan Herman soen onsen scylder iij gul.
 It. gheg. Heinric Jan Lubbert s. van wegen Willem Ottens. van steen xvj ...
 It. gheg. Willam Otten soen 1/2 loep souts van xviiij cr.
 It. gheg. Jan Herman soen onsen scylder 1/2 loep scouts van xviiij cr.
 It. gheg. Heinric Spruut van enen reep daer die werkloc mede gaet facit ij gul. iij cr.
 ... It. gheg. Jan Kriec van enen krodenwagen xij cr.

1462

Wtgeuen vaner tymmeringe¹⁸⁴

It. gheg. om hondert balyoen steens te houwen ende achtkants, elc C iij cr. facit iij gul.
 It. noch gheg. van vC balyoen seens te houwen, elc v 1/2 cr. facit j gul. xij 1/2 cr.
 ... It. gheg. Beer Jans van 1 loep calcx, elc loep iij cr. j oers, facit xiiij gul.
 It. gheg. vande doer anden preeckstoel te maken vij cr.
 It. gheg. van iij vierdeel waghenscots ix Rijns gul. j 1/2 oerts, facit xxv gul.
 It. gheg. van dat voirscr. hout in de kerck te brenghen iij 1/2 cr.
 ... It. gheg. enen vpperknecht die de leyen op droech v cr.
 ... It. gheg. van ij karren die den peyui vant kerchhof voerden j gul.
 It. gheg. enen knecht, die den peyen halp laden iij cr. vj d.
 ... It gheg. Beer Jans van ij loep calcx, elc loep iij cr. j oert, facit viij 1/2 cr.
 It. gheg. ij knechts, die mede wrochten aende muer in de Santstege v 1/2 cr.
 ... It. gheg. Heinric Sander soen van iij vierdeel waghenscots mit hoer beslach ix Rijns gul. vij 1/2 stuver facit xxv gul.
 It. gheg. noch Heinric voirscr. van ij balken iij Rijns gul. facit viij gul.

¹⁸⁴Onder dit hoofd zijn ook de uitgaven wegens daglonen weggelaten. Mijn betaalde 76 1/2 daglonen van 9 1/4 cromstaart aan Otto "onzen meester", 99 daglonen van 7 1/2 cromstaart aan meesterkenchts, 111 daglonen van 3 a 4 cromstaart aan opperknechts, 40 daglonen van 7 cromstaart aan Wouter dan steenhouwer, 1 1/2 dagloon van 10 cromstaart aan Splinter den steenhouwer, 37 daglonen van 3 cromstaart aan de doodgraver en 45 daglonen van 7 1/2 wit aan Ottensoen.

It. gheg. Ghysbert Herdebol van ij stuc houts vij 1/2 gul. iij 1/2 cr. vj d.
 It. gheg. van dit voirscr. hout opt kerchhof te brengen iiij cr.
 It. gheg. Beer Jans van xxxvj loep calcx, elke loep iiij cr. j oert facit x gul. .. cr. vj d.
 It. gheg. vanden trap te maken anden preeckstoel xiij cr.
 ... It. gheg. Brant de cuper van een emmer te maken ij 1/2 cr.
 It. gheg. Heinric Sander soen van iij voeder scoeliaerts steen, elc voder xxj stuver, facit viij gul. vj cr.
 It. gheg. den houtsagher van enen dach xij cr.
 It. gheg. van lv waghenscots te saghen, elke snede xj d. facit j gul. x cr.
 It. gheg. van sant i gul
 It. gheg. Beer Jan soen van 1 loep calx, elc loep iiij cr. j oert, facit xiiij gul ....
 It. gheg. van xij carren sants xij cr.
 It. gheg. Willam Otten soen den steenbacker van gherekent ghelt xvij gul.
 It. gheg. van ij stuc steens op kerckhof te brengen ij cr.
 It. gheg. van 1 loep calcx te beslaen, elc loep vj d. facit xij 1/2 cr.
 ... It. gheg. om xij basten, elc x ....
 It. gheg. Coen de houtsagher van .. daghe saghens facit j gul. ix cr.
 It. gheg. om een stuc houts ij gul. ... cr. ende j cr. van brengen ij gul. j 1/2 cr.
 It. gheg van x ryst leyen inde kerc te brengen vij 1/2 cr.
 It. gheg. Heinric onsen tymmerman ij Riinsgul. ende noch v Riins gul. ende noch vj Riins gul. facit xiiij gul. x cr. van siin verdine
 It. gheg. Koevoet van j 1/2 dach des daghes xxij 1/2 wit facit v 1/2 cr. iij d.
 It. gheg. Coen de houtsager van xxxiiij waghenscots j gul. 1/2 cr.
 It. gheg. den cuper van xvij hoep iij cr.
 It. gheg. van manden te maken j 1/2 cr.
 It. gheg. Jacob Stael Euvertsoen van weggen Heinric Sandersoen xv 1/2 Riinsgul. ende noch hem seluen iiij 1/2 Rijns gul. som xx gul. voirscr. facit liij gul. v cr.
 ... It. gheg. Wouter de steenhouwer van die form te hauwen inde toern glas iiij Rodolphus gulden facit vij gulden. iij cromstaart
 It. gheg. Willem Otten soen van steen viij gulden ende Euert Staels weggen viij gulden facit xvj gulden
 It. gheg. Jan van Roemst van synen steen ij gul. ende Euert Staels weggen ij 1/2 gulden facit iiij 1/2 gulden
 It. gheg. Goeyert onsen dootgreuer mit noch enen man van leyen ende van steen op te draghen vij cr. j wittgen.
 It. gheg. van xv loep calcx te beslaen iij 1/2 cr. vj d.
 It. gheg. Beer Jans van xv loep calcx, elc loep iiij cr. j oert facit iiij gul. ij 1/2 cr. vj d.
 ... It. gheg. Claes Hughen soen van xxiiijM leynagel, elc durent vij 1/2 cr. facit ...
 ... It. gheg. van vij carren sants elc j cr. facit vij cr.
 It. gheg. Beer Jan soen van ix loep calcx, elc loep iiij cr. j oert facit ij 1/2 g. iiij 1/2 wit.
 It. gheg. Beer Jan soen van xiiij loep calcx, elc loep iiij cr. j oert facit ...
 ... It. gheg. van een ton te bynden viii wit.
 It. gheg. Jan van Roemst van steen viij 1/2 cr. vj d.
 It. gheg. Gheryt van Velde van iij karren eerden iij cr.
 It. gheg. Gheryt van Sulen van iiijM steens ende j carre sants, facit xiiij g. iij cr.
 It. gheg. van ij stuc steens ... stuyvers facit iij gulden iij cromstaart
 It. gheg. Saelmon ende Goyert onsen dootgreuer van dat sy die glaesveinsteren toeluteden ij gul. vj cr.
 It. gheg. om teen ende lecgherden v cr.
 It. gheg. Heinric Sander soen van een planck, die inde guet leyt vj cr. iiij wit.
 It. gheg. Ghysbert de smit van wynt roeden int afterflas j gul. iij cr.
 It. gheg. Claes Hughen soen van iiij 1/2M leynaghel elc durent vij 1/2 cr. facit ij gulden iij cr. iiij

1/2 wit.

It. gheg. Gherbrant Jacobsoen van sperren, die Reyner ende Aelbert hem ofgheleent hadden xxj stuyvers facit gul. xij cr.

It. gheg. Heinric Sandersoen x Riins gulden facit xxvj g. x cr.

It. gheg. Heinric voirsr. ij mud roggen, elc van xvj cr. facit ij gul. ij cr.

It. gheg. noch Heinric voirsr vande kerc to decken ix Rodolphus gul. facit xvj gul. iij cr.

It. gheg. meyster Claes de smit vanden clepel in onser Vrouwen clock te maken iij 1/2 gul. ij 1/2 cr.

It. gheg. Heinric onsen tymmerman ende Jan Coenen van werck, dat sy ouer tverding ghemaect hebben iij gul.

It. gheg. om claeiusmeer dairmen ...

It. gheg. om iij carren aerden iiij cr.

It. gheg. den sloetmaker van sluetellen ende ander werck xijj ...

It. gheg. om dack, dairmen die glase mede toelutede v cr.

It. gheg. Reynaer van Berrevelt van iserwerck, dat in dit heel jaer ghebesicht is facit lxj gul.

It. gheg. Heinric onsen tymmerman xvj gul.

It. gheg. van den loueren te snyden ende ander werck dat aendat ouersteck ghemaect is ouer dat crusefix aen den toern facit iiij gulden xj cr. vj d.

It gheg. om een bijl vj cr.

It gheg. vandat glas after den toern van elke ix voet gescreuen werck xx wit stuyver ende vant wit werck elken voet ij cr. ende dair was ghescreuen werck C xxvj voet ende dat wit werck vvas C xxxv voet ende die som vanden gehelde maect lv gulden ende die buer inden Weerde hebben hier toe ghegeuen dat ghebuert is xlj gul. iiij cr. mit den sulueren riem die Aechte van Blochouen dair toe besprack ..... ij cussen dair samen off quem viij 1/2 gul. ende ij cr. ende mit ... nobel, die een ongenoemt man gaf aldus soe heeft ... hier toe gegeuen xijj gul. xj cr.

It. gheg. vna xvij crusen mit horen boghen bouen in dat ghewulft te verwen ende te verlichten elke cruus mit siin boghe enen Beyersgulden ende van sint Anthonisbeelt in de Cornelis capelle op de singhel v gulden facit xxxvj gulden xj cromstaart

It. gheg. Gheryt de loetghieter iij Riinsgulden meer dan int ander boec ghescreuen staet facit viij gul.

It. gheg. Claes Hughen soen iij gul meer dan int ander boec ghescreuen staet facit iij gul.

Bijlage I.

Dit nabeschreuen is d ordonnatie van den potbroers van St. Jacobskercke, by aut Raedt ende nyuw gemaect anno xiiij C ende tseuentich ende na verbeterd in Tielmans jaer, welke brieff is berustende onder die kercmeysters.

(Volgt de verordening, afgedrukt in de Geschiedenis van de Kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht, Bijlage XIX).

Noch zeeckere ordonnatie, by aut raedt ende nyuw ende mit die kerckmeysters in Tielman Goossens tyden anno xiiij C ende lxxxij geordonnert.

Item die potbroeders sellen alle jaer op St. Pontiaens dach ofte sondaechs daer voer haer sleutelen den kercmeysters voer der kisten in den kercke presenteren ende nederleggen op die kist ende nemen se dan weder ende houden se tot datter andere gescoren syn die sellen syse dan ouergeuen. Ende ist dattet die oude blyuen, so moegen sy die sluetelen behouden.

Item ende als daer ander gescoren syn, so sal die een den budel bewaeren ende die sel besorgen wes men behoeuen sal van koorn, botter, opbueren ende uytgeuen wes den armen van node is, die ander sellen hem bystant doen inder kercken mit den borde om te gaen ende die prouens helpen geuen ende oeck tot allen diensten daert van noode tot armen behoeff. Ende wie inder kercken onder der sermoen niet comen mach, die salt den andere te voren seggen, opdat di armen niet verachtert syn byden ommeganck mitten borde

Item St. Jacobsdach, op Onser Vrouwen Assumptio dach ende op Korsdach, als die op geen sondach en compt, ende voorts op die vier hoochtyden ende op den kercmissen dach so sal men mit die kercmeysters omme gaen, also menich werff als die kercmeysters omme gaen.

Item dese bewaerders en sellen oeck alleen niet beginnen te coopen noch te vercopen off te timmeren, daer se enyge sonderlinge schult mede maecken, dan by rade van den twee autsen kercmeysters ende wat sculden, die also gemaect syn, die sellen die nacommers helpen dragen ende betalen off aen haer nemen.

Item alle die aelmissen, die men geefft, die sel men geuen in St. Jacops kerspel ende anders nergens ende dat sellen wesen cramen ende bedlegers, die selmen geuen vuyt den budel ende scryuent. Men en sal oick niemant geuen, die de groote potbroeders genieten, om reden van preuilegien, die sy hebben. Also wie haer pot genieten, die moeten al haer goet haeren poth laeten et. Die en sel men niemand geuen, die openbaer bede op die preeckstoel heeft off int opebaer om haer broot gaen.

Item also geringe als die potbroeders opten stoel off gecondicht syn, so sellen die oude haer sluetelen des seluen dages ouerleueren in handen die nyuwen ende oec mede dat boeck mit alle die oude rekeningen, so mach die nyuwe weeten, wat hy manen off coopen off geuen mach.

Item voert so sellen alle jaer die potbroeders haer rekening doen voer die kercmeysters binnen dat eerste vierendeell jaers, dat sy offgegaen syn, ende leueren sculden ende onschulden ouer. Ende wat sy te bouen syn, sellen sy ouer ende wat schulden die gemaect syn als voerseyt is, daer sel men se off ontlasten.

Dit is vande Tafel.

Item inden eersten so en sal men voer die tafel niemandt geuen, dan alleen die prouens, die daertoe geordonneert zijn.

Item iden eersten sellen daer weesen dertich prouens des sondachts opten tafel tot dertich brooden, daer doet men toe xl pont meels van goeden weyt, alst vander molen compt, ende elcke proue leyt men een halff merck botteren, een mingelen biers aen gelde, alle dinck tot vermoegen ende goede verbeternisse by rade vanden kercmeyster.

Item in die vasten leyt men in elcke scottel twee goede harinck van den besten voer die botter ende

dan een mingelen biers daerby ende wat vuyt den ouerloopt, dat selmen werpen in die kist sonder vuyt den borde yt te geuen.

Item opten Goeden Vrijdach geeft men mandaets brooden onder dat ampt van der kercken, elcke mandaet sal weerdicht syn ten minsten een echt muters.

Item op den Paesdach en geeft men niet, watn daer voer geeft men die mandaten opten Goeden Vrijdach.

Item niemandt en sal men die prouen geuen, die men weet, dat int openbaer voer die husen om broot gaen, ten waer by sonderlinge saken dat mens te vrede waer.

Item so wie men die prouen geeft, die sel men altyt van te voren seggen, dat men se hem weder nemen mach, als men wil, des en selen sy hem dan niet beclagen. Ende als men se hem nemen wil, dan sel men hem die prouen geuen sonder scottel.

Item voorts sal men coopen alle jaer thien scouwen torffs ende wat in pacht hebben de hem gegeuen wordt dat vermeerdert den hoop, desen torff sel men alle jaer deylen omtrent St. Lucie (red: 14 december).

Item tot alle desen dienst vanden armen ende tot alle dat den armen aengaet daer en sellen geen vrouwen hant aen slaen noch hem onderwynden dan alleen die mannen diet beuolen is etc.

Met eene hand der 16e eeuw geschreven. Op papier in het archief van de St. Jacobskerk.

Bijlage II

9 October 1494

Wy meyster Coenraet Staell ende heeren Vrederyck Wtenham, cureyten, ende wy Tielman Hugenszoen, Ysbrant Janszoen, Jacob Willemszoen ende Mathys Mathyszoen, kerckmeesters inder tyt der kercken van sinte Jacobs tUtrecht, optie een, ende wy Jan Reyerszoen ende Willem Diercszoen, procuratoers indertyt, ende voert die ghemeen brueders der bruederscap van sinte Anthonis van der capellen, gelegen buyten by Vtrecht opt Hoghe lant aender Vechten, optie andere zyden, maken kondt ende kenlycken allen luden, alsoe dat wy voir ons ende voir onse nacomelingen mynlyken ende vrintlyken mit malcander overcomen syn in alre manieren als hier nae bescreuen staet: In den yersten soe sell die bruederscap voirsr. then ewighen dagen in der capellen voirsr. dagelick misse mogen laten doen, ombecroent ofte sonder enych weder seggen der cureyten ende kerckmeesters voirsr. ende hoir nacomelingen, wtgesondert alle die sonnedagen doert geheell jair, Korssdach, onse Lieuer Vrouwendach te Lichtmissen, Onser Lieuer Vrouwendacht Annunciatio die coemt in die vasten, Paesdach, Pinxsterdach, Onser Vrouwendach Assumptio, tsinte Jacobsdach, tsinte Jacobs kermissdach, Alre heyligen dach, Alre zielen dach en sel men in der capellen voirsr. gheen misse doen. Oick soe en sel men inder capellen voirs. tot gheener tyt doden begrauen noch begangenissen doen noch oick gheen bruloften noch craemvrouwen inleyden. Voirt alsoe in de capellen voirs. grote gratien ende offlaten the verdienen syn ende sonderlinge tot vyf tyden van den jair, als op sinte Anthonis dach, den dyuxdages na den heyligen Paesdach, des manendages na den heyligen Pynxsterdach, op sinte Victoirdach ende op sinte Andriesdach, soe sellen die cureyten voirs. die indertyt wesen sullen, gehouden wesen, dat sy telken den sonnendage, die voir die voirsr. vijff dagen comen sellen, inder kercken sinte Jacobs voirs. 'smorgens inden sermoen den volck verkundigen sellen opten preeckstoell alsulke gracien ende offlaten, als inder capellen voirs. dan the verdienen sell wesen, nae vermogen der bullen, die dat bruederscap dair off heeft, ende alle buyten der bruederscaps cost. Voirt soe selle die cureyten ende horen capellanen altyt der bruederscap gedachtig wesen ende allen testamenten promeuieren ende vermanen om mede in den testament te staen. Voirt soe sellen die cureyten voirs ende hoir nacomelingen altyt opten voirscreuen cijff dagen, dattet offlaet inder capellen voirs. wesen sell, dair seynden horen capellaen, smorgens tusschen acht ende neghen vren, die dair die homisse singen sell ende naeden middage een sermoen inder capellen doen. Ende dan soe sellen die pastoren hebben alsuck offer, als opten hoghen outaer onder die

homissen dan comen sell, ende die bruederscap sell dair toe geuen dan capellaen elcke reyse drie stuuers, ende hy sell sundages by die procuratoers blyuen eten. Voert soe sell die bruederscap voirs. hebben ende behouden then ewigen dagen alle alsulck offer, als inder capellen voirs. comen sell doert geheel jair, wtgesondert den pastoren voirs. hoir offer opten voirscr. vijf dagen opten hoghen outaer onder die homisse gelyck voirscr is. Ende dair voir sell die bruederscap voirs. alle jair then ewigen dagen elcke pastoer enen gouden Rynsche gulden ende die kerck van sinte Jacops oick een gouden Rynsche gulden, behoudelucken ende mit sulken voirwairden, waert saeke dat die capelle voirs. tot enyge tyt verbrant ofte by last van oirloge off gebroken ofte verdoruen worden, ofte dat die bruederscap voirs. tot enyge tyt te nyt ghinge, dat God verhueden moet, soe en souden die cureyten nocte kercke voirs. van die voirscr. drie gouden Rynsche gulden jairlicx nyet hebben, ende soe soude die bruederscap, die wylen dat die capelle verdoruen ofte dat die bruederscap the nyet ware, ontlast ende ongehouden wesen jairlicx die voirs. die gouden Rynsche gulden te betalen, mer tot wat tyden dat die capelle wederom op gemaict, ofte dat die bruederscap weder in eren waer, soe datter dagelickx weder goedsdienst in der capellen geschiede, soe soude die bruederscap voirs. dan voirtain jairlicx weder die voirs. die gouden Rynsche gulden wtreycken ende betalen, ende so sell desen brief ende alle punten en voirwairden hier inne begrepen weder in hoir volcomender macht wesen ende blyuen then ewigen dagen. Ende heir mede sell oick alle twyst ende gescheell, dat sy onderlinge gehadt mogen hebben tot desen dagen toe, doot ende the nyet wesen, ende alle misdaet vergeuen ende dair van geobsoluiert wesen sonder enygerhande argelis. Ende want wy cureyten ende kerckmeysters voirs. optie een, ende wy procuratoers ende ghemeen brueders der bruederscap voirscr. optie andere syden belyen ende bekenne, dat wy alle dese punten ende voirwairden voirs. mit malcandere mynlyken ende vrientlyken ouercomen syn ende die malcandere voir ons ende voir onse nacomelingen afteruolgen, naegaen, houden ende voldoen willen, soe hebben wy cureyten voirs. onser curien segell ende wy kerckmesyters voirs. onser kercken segell wthangende aen desen brieff gedaen. Ende wy procuratoers ende gheem brueders der bruederscap voirscr. hebben gebeden Gheryt van Vien, schout opt Hoge lant, ende Mathys Mathysz. desen brieff ouer ons te besegelen mit horen segelen, want ons bruederscap op desen tyt seluer gheen segel en heeft, dat wy Gheryt van Vien en Mathys Mathysz. voirscr. ther beden den procuratoers ende ghemeen brueders der bruederscap voirscr. gheern gedaen hebben thenen oirkonde. Deser brieue syn twee alleen sprekende. Gegeuen int jair ons Heren duysent vier hondert vier ende tnegentich op sinte Victoirs auondt.

Oorspronkelijk op perkament met drie zegels in groene was en een vierde, dat afgefallen is, hangende aan een perkamenten strook, in het archief van de St. Jacobskerk

Bijlage III

18 Januari 1528

Ic Jan Henricksz. van Campen, priester, vicarius van Onser Lieuer Vrouwe altair inder kerken van Sint Jacobs t Utrecht, geue mit consent Goyert die Coninck, als collator der seluer vicarie op Onser Lieuer Vrouwe altair voirscreuen, voir my ende mynen nacomelingen ende erffelicken, tot vermeerige der memorien inder seluer kercken van Sunt Jacob voerscreuen, soeuen hont lant myt allen hoeren toebehoren, als die gelegen syn inden gerechte van Goy, toebehorende mynre vicarie voerscreuen, na wtwysinge segel ende brieue, die ick den pastoren ende heeren vanden memorie voirscreuen dairvoir geleuert heb ende den voirscreuen heeren die gerichtelicken opdragen sal, geluken sulcx behoirlick is; ende dat dair omme, dat ik heer Jan als possessor ende myne successoren der vicarien voirg. sullen ewelicken ende erffelicken capaces ende deelachtich wesen der persentien ende memorien, die gefundeert syn ende naemaels gefundeert sellen weder inder voirgen. kercke van Sint Jacob, myt voirwairden: Wairt zaeke, dat dit voirgen. lant den pastoren ende den eeren vander memorien nyet en belieffden te holden voir twee gulden Hollants, twyntich Wtersche braspenningen voirden gulden jairlicx, soe sal ick heer Jan voirscreuen als possessor der

vicarien inder tyt ende mynen nacomelingen jairlicx geuen wt alle renten, toekomende der vicarien voirscreuen, die twee Hollantsche gulden die memorie op Sinte Martynsdach inden wynter offte bynnen veertihen dage dairna onbegrepen; ende wairt zake, dat ik ofte myne nacomelingen dese twee gulden Hollants opten voirs. termyn nyet en betaelden, soe geuen aender vicarye voirscreuen, ter tyt toe, dat die twee gulden Hollants betaelt syn. Oick wairt zake, dat ick off myne successoren off enige van den pastoiren¹⁸⁵ ofte collatoren dese vicarie volden verbeteren ende maken die memorie die selue twee tuglden Hollants voirs. siaers, soe sal dat voirgen, lant vrij losch ende commerloes wederom ander voirscreuen myne vicarie comen ende die bezitter der vicarie voirscreuen sal oick vrij ende ontslegen wesen van die twee voirgen. gulden jaerlicx wt allen renten der vicaryen voirs. toebehoerenden te geuen der memorien als bouen ende nochtants soe sal die vicarius ofte bezitter inder tyt altoes capax wesen er presentien ende memorien voirscreuen. Opdat dit vast ende stede bliue, soe heb ick heer Jan voirgen als possesoir der voirgen. vicarie gebeden den weerdigen heeren Anthonis van Muers, procurator van Sint Anthonis, desen brieff ouer my te willen bezegelen, twelck ick heer Anthonis voirscreuen ter bede heeren Johan voirscreuen geerne gedaan heb ende mynen zegel hier an gehangen. Ende ik Goyert die Coninck, collatoir inder tyt der voirscreuen vicarien, mynen zegel tot meere vesticheyt oick aan desen brief gehangen heb int jair ons Heeren dusent vijff hondert ende acht ende twyntig den xvij-den dach in Januario. Bidden toemoedelicken den hoichweerdigen, hoichgeboeren, vermoegen fursten ende heeren, heeren Henrick palsgreue by Run, hertoge in Beyeren, elect ende confirmeert t Utrecht, onsen genedigen lieuen heeren, dat syn f. gen. dit willen approbieren, confirmieren ende laten transfixieren.

Naar het oorspronkelijk op perkament met twee zegels, het eene in roode en het andere in groene was, ieder hangende aan een doorgestoken perkamenten strook, in het archief van de St. Jacobskerk.

8 Februari 1528

Henricus, Palatinus Rhene comes et dux Bauarie, Dei et apostolice sedis gratia electus et confirmatus Traiectensis, notum facimus vniuersis, quod ad humilem supplicationem deleti nobis in Christo Johannes Henrici de Campis, presbiteri, vicarii ecclesie nostre sancti Jacobi Traiectensis, tractatum siue concordiam omniaque alia et singula in litteris, quibus presentus nostre littere sunt transfixe, contenta, narrata et descripta ratificamus et approbamus illumque, illam et ea auctoritate nostra ordinari tenore presentium in Dei nomine confirmamus, nostrarum testimonio litterarum. Datum nostro sub sigillo ad causas presentibus appenso anno Demoni mullesimo quingentesimo vicesimo octauo, die vero mensis Februarii octaue

(get.) Ja. e Gogch. s. s. t.

Naar het oorspronkelijk op perkament, met een zegel in rood was, hangende aan een uitgesneden strookl als transfix gehecht aan het vorige stuk.

18 Februari 1528

Ick Jan Henrickss. van Campen, priester, vicarius van Onser Lieuer Vrouwen altaer inder parrochy kercke van Sint Jacop t Utrecht, doe condt dat ick in enen ewigen pacht genomen ende ontvangen heb van den pastoren ende choergesellen, memoristen van Sint Jacops kerck t Utrecht vors., die seuen hont lants, gelegen in gerichte van Goye, bescreuen inden brieff, daer dese myn brieff doergesteken is, jaerlix ende alle jair voir twe Rinsche guldens Houllants gelt, twyntich stuer vor den gulden gerekent, daer acht en twintich stuers off maken enen goeden gouden Coruorster gulden van gewichte, die ick ende mynen nacomelingen der vors. vicarien possesoers den memoriemeester inder tyt betalen sellen sinte Mertens misse inden wynter off binnen veertien dagen daer na onbegrepen synde. Ende waert sake, dat ick off myn nacomelingen, possesoers, soe

---

¹⁸⁵"pastoiren", lees "possessoiren"

nyet en betaelden, soe sellen ick ende zy altyt suspendeert wesen ende bliuen vander memorien te participiren, soe lange als ick ende zy daer aff vol ende all betaelt sellen hebben. Dess toe oirconde, soe ik selfs geen zegell en heb, soe heb ik gebeden heeren Geryt Beyer, canonick ten Doem t Utrecht, dsen brieff ouer my myt zynen zegell te besegelen, twelck ic Geryt Beyer vors. gern ter begeerten van heer Jan Henrixss. vors. gedaen heb, ende heb mynen zegel hier onder aen gehangen. Gegeuen int jair ons Heeren dusent vyff honder acht en twyntich opten achtienden dach in Februario.

Naar het oorspronkelijk op perkament met een zegel in rood was, hangenden aan een uitgesneden strook, als transfix gehecht aan het vorige stuk.